2860

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE MURDELISE TAUSTA KUJUNEMISEST

TARTU 1962

A-24315

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
EESTI KEELE KATEEDER

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE MURDELISE TAUSTA KUJUNEMISEST

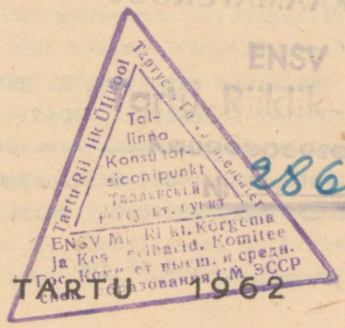

TARTU 1962

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, I8

А. Каск

ОБ ОБРАЗОВАНИИ ДИАЛЕКТНОЙ ОСНОВЫ
ЭСТОНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

На эстонском языке

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Vastutav toimetaja H. Rätsep
Korrektor E. Oja

==========

TRÜ rotaprint 1962. Trükipoognaid 8,7.
Tir. 250 eks. MB 10006. Tell. nr. 637.

Hind 17 kop.

1. SISSEJUHATAVAT.

Tänapäeva keeleteaduse üheks põhiliseks ülesandeks on kirjakeelte kujunemise lähem selgitamine. Nagu teada, tekivad kirjakeeled teatava territoriaalse murde baasil. Et igal murdel on rida erijooni grammatilises struktuuris ja sõnavaras, siis kujunevad teatavad murded rahvuste kujunemise protsessis rahvuskeelteks ja tõrjuvad kõrvale teised selle keele murded, sulatades need pikapeale enestesse. See rahvuskeelte kujunemise protsess võib toimuda mitmeti, sõltuvalt ajaloolis-ühiskondlikest tingimusist. Väga sagedane on nähtus, et määravaks rahvuskeele kujunemisel saab murre, mida kõneldakse maa majanduslikus ja kultuurilises keskuses ja selle lähemas ümbruses. Nii on näiteks Eestis Tallinna ja selle ümbruse keel etendanud õige kaaluvat osa rahvusliku kirjakeele kujunemisel. Oli ju veel enne rahvuskeele kujunemist nn. tallinna murre (s. o. põhja-eesti keskmurre) saanud põhja-eesti murdeid ühendavaks rahvakeeleks. Seoses rahvuse kujunemisega mõõdunud sajandil laienes selle tarvituspiirkond veelgi. Nüüd tungis see tallinna murre ka Lõuna-Eesti alale ja tuli kogu eesti keelealal rahvuskeelena tarvitusele. Kui aga ühiskondlik-majanduslike või ajalooliste tingimuste tõttu veel mõõdunud sajandi algulgi Lõuna-Eesti ala oleks kuidagi isoleeritud olnud Põhja-Eestist, siis ei oleks kujunenud seesuguses ulatuses rahvuskeelt, vaid lõuna-eesti murrete alal oleks tartu murde baasil võinud kujuneda omaette iseseisev keel.

Kuigi kirjakeel, ja seda ka rahvuslik kirjakeel, kujuneb ühe murde baasil, ei tähenda see, et kirjakeel sisaldaks ainult ühe murde jooni. Keel suhtlemisvahendina rikastub pide-

valt, ammutades endasse uusi jooni ka teistelt murdealadelt. Need teistelt murdealadelt pärinevad jooned võivad olla kõigepealt leksikaalset laadi, kuid peale leksikaalsete erijoonte on eri murretest sagedasti tunginud kirjakeelde ka üksikuid morfoloogilisi või süntaktilisi, aga samuti ka foneetilisi erijooni. Kõikide nende erijoonte tungimine keelde on tingitud väga mitmesugustest teguritest. Nii on oluline osa kirjanduse keelel; eri päritoluga juhtivate autorite mõju kirjakeelele on küllaltki silmatorkav. Samuti on olulist osa etendanud ka keelemehed, eriti kui nad on soovitanud kirjakeeles tarvitusele võtta jooni, milledel on küllaltki lai murdeline taust ja mis mõneti on olnud otstarbekad keelelise väljenduse täpsustamise seisukohalt. Määrava tähtsusega on võinud olla ka mõne väljaande, põhilise teose või ajakirja keel murdeliste joonte kirjakeelde toomisel. Isegi mõne keelelise organisatsiooni vastavate otsuste alusel võivad tulla keelde uued jooned.

Kõiki neid mitmesuguseid tegureid arvestades selgub, et ei ole kaugeltki lihtne ülesanne jälgida ühe või teise kirjakeele murdelise tausta küsimust kõigis detailides, seda enam, et kirjakeel ei kajasta selle baasiks olevat murret tänapäevasel, vaid varasemal kujul (vrd. näit. vokaalide hilist diftongistumist põhja-eesti keskmurde alal juhtudel, nagu maa~moa, võõras~võeras, töömees~tüömies jne.)

On sellepärast loomulik, et ka eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemise jälgimisel tuleb esiteks jälgida mõnel määral põhja-eesti kirjakeele arenemist ja märkida, missuguseid murdesugemeid tõi üks või teine autor kirjakeelde ja missugused jooned on säilinud põhja-eesti kirjakeeles juba selle arenemise varasematest etappidest alates. Ajaloolise vaatlusviisi kõrval tuleb aga ühtlasi jälgida, missugune on ühe või teise häälikulise, morfoloogilise, süntaktilise või leksikaalse joone esinemisala eesti murdeis, missugune on ühe või teise keele erijoone murdeline taust.

2. WANRADT-KOELLI KATEKISMUSE MURDELISEST TAUSTAST.

Esimeseks osaliselt säilinud eestikeelseks raamatuks on 1535. a. ilmunud Wanradt-Koelli katekismus. Et selle katekismuse keel XVI sajandi eesti kirjakeelt kajastab, siis on küllalt oluline jälgida selle murdelist tausta. Teatavasti ongi selle teose keele murdelise päritolu küsimus olnud vaieldavaks probleemiks juba selle teose avastamisest alates. Nimelt on mõned autorid (A. Saareste) pidanud seda teost idapoolsetele murrakutele toetuvaks[1], teised aga on siin leidnud just läänelisi jooni (J. Mägiste)[2]. Nii on rannikumurde joontest esile tõstetud selliseid nagu tegkep 'teeb', tehnut 'teinud', allaspette 'alaspidi', eddespette 'edaspidi', ouvespette 'õuespidi, s. o. välispidi' (vrd. Vai, Jõh takurpitte), ella satack 'ära saada' (Lüg älä); muysteth 'mõistetud', mennut 'läinud' (vrd. Lüg menD, muistan), läänepoolsetele murretele omastest joontest aga kuth 'kui', meddy 'meie', seyswat 3. p., nynck 'ning', eb 'ei', leha 'liha', üchtkyt 'ühtki' jt. Peale murdeliste erijoonte ärätavad teksti juures aga meie tähelepanu sellised jooned, mis on püsinud kuni tänapäeva kirjakeeleni. Sellistest joontest võib märkida

a) häälikulisel alal: 1) pika vokaali säilimist, näit. maapeel 'maa peal', needma, poles 'pooles', podu 'poodud', surest 'suurest', aga samuti kaes 'kaas', mued 'muud', möeda 'mööda', arvatavasti ka: nüed, nüedt 'nüüd', võib olla ka röem 'rõõm';

2) astmevahelduse esinemist, näit.
and/ada/: anna, piddat: peam~piddeme, tahap: tachtis, teep~tegkep: tegkeme 'tegema';

3) h esinemist sõna algul:
haykus 'haigus', hawd 'haud', heddas 'hädas', heesty 'hästi', höe 'hea', kuid ka henese. . .

---

[1] A. Saareste, Wanradt-Koelli katekismuse keelest, EK 1930, lk. 73-96.

[2] J. Mägiste, Vanim eestikeelne trükiteos aastast 1535, E Kirj. 1930, lk. 484-490.

b) Morfoloogilisel alal võib märkida rea vormitunnuste esinemist, näit. part. sedda, mued 'muud', adess. ayal, Jumalal, meyl, allat. meyle, abl. pereld 'päralt', iness. ylmas, sees~siddes, elat. meyst, omast-henest, õnsast, transl. andex, oykex, inf. maxma, needma, kannatada, yeda 'jääda', pl. 1. p. yeme 'jääme', tegkeme 'teeme', imperf. 3. p. tachtis, murdis, oly, kond. võix.

Nende tänapäevasele kirjakeelele sarnaste vormide kõrval on terve rida jooni, mis tolleaegses põhja-eesti murdes erinesid veel praegustest vormidest, näit.
gen. kuryan 'kurja', põrkw hawdan 'põrguhaua', issan, pl. gen. pattuden. pl. nom. leppüteyet 'lepitajad', sannath 'sõnad', 2. p. yütlet 'ütled', 3. p. ystup, pl. 3. p. seyswat 'seisavad', vskwat 'usuvad', nud-kesks. kannatanut, astnut, tud-kesks. antuth, era-surnut jne.

Need jooned on kas samasugustena või muutunutena suurel määral säilinud ka tänapäeva põhja-eesti murdeis, eriti keskmurdes.

Mis puutub Wanradt-Koelli poolt tarvitatud keelesse, siis näib, et eri murrete joonte esinemine siin on seletatav sellega, et Tallinnasse kui Põhja-Eesti ala keskusesse oli tulnud elanikke väga mitmelt murdealalt ja siin kujunes mingi ebaühtlane keelepruuk, mis sisaldas nii lääne- kui idapoolseid jooni. Nähtus , et keskuseks olevates linnades tekib omaette murrak, mis ei satu kokku täielikult ühegi olemasoleva murdega, on tuntud ka teistest keeltest. Võib arvata, et ka Tallinnas XVI sajandil kujunes murrete segunemise tulemusena keel, mis sisaldas küll suurel määral ühiseid põhjaeesti keele jooni, kuid milles leidus ka lääne- ja idapoolsete murrete erijooni. Teiselt poolt on tõenäoline, et juba Wanradt-Koelli ajal oli liikumas pastorite käsikirjalisi tekste, mis sisaldasid nende murrete jooni, kust oli pärit koguduse pastor, kes vastava teksti oli tõlkinud. Selliseid tekste võis tõlkimisel eeskujuna kasutada ka Koell. Kahjuks on meil materjale XVI sajandi eesti kirjakeele kohta veel liiga vähe,

et seletada kirjakeele varasemaid lätteid. Kuid olemasolevagi vigase ja puuduliku materjali põhjal võib väita, et põhja-eesti üldised jooned, eriti need, mis on omased keskmurdele, on domineerimas selles tekstis.

3. GEORG MÜLLERI JUTLUSE KEELEST.

On huvitav, et Wanradt-Koelli katekismuse keel mitmeski suhtes on lähedane XVII sajandi algul sama Pühavaimu koguduse õpetajana töötanud Georg Mülleri keeletarvitusele, kellelt on teatavasti säilinud 39 jutluse käsikirja. Kuigi Wanradt-Koelli katekismus, mis peatselt ära korjati, ega Mülleri jutlused, mis trükki ei läinud ja ainult käsikirjas on säilinud, ei avaldanud mõju hilisema kirjakeele arenemisele, näitavad nad ometi, missugune oli tolleaegsete pastorite poolt tarvitatav eesti keel.

Mülleri jutluste tekstis kohtame samuti eelkõige ida-poolsetele murretele, eriti kirde-eesti rannikumurdele omaseid jooni, näit.

taaspeiti, menuth, nächnut, technut, olkat (vrd. WK wothkat), erratappada, kytada, errapaestada (vrd. WK löwdada 'leida'), koddakundasze, Sana (vrd. WK sana), (nad) swat (vrd. WK meye emme wöy), seessare 'õe', waidt 'ainult' jne., kuid samuti kui Wanradt-Koelli katekismuses esineb ka siingi mõningaid hilisemale läänemurdele omaseid jooni, näit. eb 'ei', mittakit (vrd. WK üchtkit), kirjutut, nymetuth jne. Ometi on ka Mülleri jutluste tekstis domineerivad põhja-eesti jooned, mis iseloomustavad tänapäevastki kirjakeelt, olgu need siis häälikulisel või morfoloogilisel alal, näit. esinevad

1. pikad vokaalid: maa peele, kaas, hee 'hea', seel, wode 'voodi', Nayszpohlest 'naisest', suhre, kuid diftongidena näivad esinevat näit. röim~röym~röihm (kuid siiski: röhm, wöra), samuti hüyde, nüith, süy.
2. Ka sõnaalguline h esineb reeglipäraselt, näit. hay-kedus, hedda, Hobboset, haysu, huckudanuth, hirmus jne.

3. Astmevaheldusegi tarvitamises toetub Müller keskmurdele, kuigi tal on sellest kõrvalepõikeid, näit. Maust~Mao, Poick: Poyale, Ayck: ayal, piddada: peetuth, kuid ka piddab, siddes, eddest, kurbat ja rohkesti muid näiteid, millest selgub, et Mülleri üldine keeletundmine siiski väga nõrk oli ja et ta rohkesti vorme esitas, mis tolleaegselegi rahvakeelele olid täiesti võõrad.

Mis puutub morfoloogilistesse vormidesse, siis vastavad ka need üldjoontes Wanradt-Koelli katekismuses esitatud joontele, kuigi Mülleril on ka erinevusi. Nii näiteks kohtame Mülleril rannamurdelist geminatsioonita illatiivi (abby hüyab 'appi'), genitiivis puudub lõpu - n, oleviku 3. pöördes on lõpul tunnus - b (annab) jm. Üldiselt on ilmne, et Tallinna pastoritel on eesti kirjakeele alal juba XVI sajandil mingi põhja-eesti keskmurde joontega keeletarvituse traditsioon tekkinud. Et aga nii Koell kui Müller eesti keelt vähe tunnevad ja väga rohkesti vigu teevad, siis ei paku nende materjalid küllalt usaldatavat pilti tolleaegsest rahvakeelest ja selle esinemisest kirjakeeles.

4. HEINRICH STAHLI JA TEMA JÄRGLASTE KEELETARVITUSEST.

Kõige silmapaistvamaks XVII sajandi esimese poole keelemeheks oli H. Stahl, kes ei andnud välja mitte ainult rohkesti kirikuraamatuid, vaid kes tegi ühtlasi katse seda kirjakeelt ka oma grammatikas fikseerida.

Ka Stahli töid iseloomustab keeleliselt samasugune murdeline ebaühtlus kui tema eelkäijate omi. Siingi on vahest kõigepealt silmatorkavad ida-eestilised jooned, mida oleks mõnel määral võimalik ehk seletada ka Stahli töökohaga (1633-1638 Kadrinas, 1641-1657 Ingeris ja Alutaguses), kuigi põhiliselt Stahl oli Tallinna mees ja oma eesti keele tundmise võis õppida eelkõige siit. Idamurdelistest joontest leiame ka Stahlil näiteks selliseid jooni nagu tehnut, reia allune,

ninda, seie, üchtleise, kuldaset, veljaspitte, ennamb, laus (pro lausus), sg. part. Jummala, allandatut, sauw 'kepp', morsia, tepa, ubbokalla 'linask', katsma 'vaatama' jt.

Teiselt poolt ei ole Stahlil aga vähe ka läänemurdelisi jooni, näit. hohme hohmicko, issi, õhel põhal, mõnigkad, uscksa, rehckma 'rääkima', nahr 'naer', värra 'värav', majal 'mujal', walck 'välk', parramb, meide ~meite ~medi, kussagi 'kuski', kut 'kui' puul 'mullikas, õhv', vassak 'pahem' jne. Osa siiakuuluvaid jooni nagu kut, ahtuke kuuluvad isegi saarte murde alale. Samuti nagu Mülleril leidub ka Stahlil mõningaid sõnu, mis esinevad praegu peamiselt lõuna-eesti murretes, näit. parahellis ~ parrahillas (ka Müll. parahelles) 'praegu', nackama (ka Müll. uackama), perra, welli, rasse jt. Ühelt poolt võiks seda nähtust, mille sugemeid näib esinevat juba Wanradt-Koellilgi, selgitada omaaegse kirde-eesti rannikumurdega, kus ühisjooni praeguste lõuna-eesti murretega sel ajal võis olla tunduvalt rohkem kui praegu. Ühisjooni Jõhvi-Lüganuse piirkonnaga on lõuna-eesti murdeil praegugi küllalt (näit. veli). Teiselt poolt on võimalik ka seletus, et nende käsikirjade hulgas, mida kasutasid Müller ja Stahl oma töös, oli ka selliseid käsikirju, mida olid redigeerinud lõuna-eesti alal töötavad pastorid oma kihelkonna murde kohaselt.[1] See seisukoht on siiski raskesti usutav , sest siis tekib kohe küsimus, miks siis ainult teatud sõnad on lõuna-eesti-murdelistena säilitatud, teised aga mitte. Tõenäolisem on, et ka rannikumurdes olid tuntud vastavad sõnad. Hoolimata nende eri murdesugemete esinemisest Stahli keeles, tuleb siiski arvata, et tolleaegses Tallinnas kui põhja-eesti rahvakeele kujunemise kohas need erialade murdejooned olid tuttavad. Idaliste joonte esinemine on Tallinnas täiesti usutav, sest omal ajal on rannikumurre ulatunud tunduvalt kaugemale lõuna ja lääne poole kui praegu, seega võis Tallinngi kuuluda rannikumurde piirkonda. Teiselt poolt on ilmne, et läänepoolsete alade asukaidki leidus Tallinnas küllalt roh-

[1] Vrd. A. Saareste, L'estonien littéraire et les dialectes, Orbis, T II, 2, 1953, lk. 326.

kesti. Seega on nende joonte kõige tõenäolisem selgitus siiski, et tolleaegses Tallinnas need vormid ja sõnad, mis esinevad meie varasemais eestikeelseis kirjapanekuis, olid üldiselt tuttavad, sest kujunes ju siin neist põhja-eesti eri elementidest üldise suhtlemisvahendina põhja-eesti rahvakeel. Et aga Stahli teostes põhja-eesti keskmurde taust siiski kõige lähem on, selgub nii tema grammatika kui ka tema teoste keele jälgimisel. Nii on näiteks tema grammatikas esitatud käändevormid hoolimata oma vigasusest põhja-eesti keeles tuntud, näit. pehw, otz; pehwast, otzast; pehwal, otzal; pehwa, otza; pehwast e. pehwalt, otzast e. otzalt; - pehwat, otzat; pehwade, otzade[1] jne. Stahli suureks puuduseks on, et ta nii oma grammatikas kui teostes kipub teoretiseerima ja seetõttu esitab vorme, mida ei leidu üheski murdes, kuigi ta grammatika eessõnas märgib, et ta talupoegade keelt olevat silmas pidanud. Nii näiteks esitab ta rea selliseid vorme, nagu naisede, Innimessede, neile leibale jne. või Minna sahn armastut sahma jne., milliseid ei leidunud ka tolleaegseis murdeis. Teatava kujutluse Stahli keeletarvitusest ja Stahli keele murdelisest taustast võib saada, kui analüüsida mõnd lauset tema töödest.

„Se Issand sahp temma hoidma (s. o. isand hoiab teda), ninck Ellus piddama (s. o. peab elus) ninck temma kessi lasckma hehste keima (s. o. laseb käe hästi käia) Mah pehl, ninck temma mitte andma tema Wainlasede meelewaldal (s. o. ning ei anna teda vaenlaste meelevalda). ... Ke agkas ommat Körwat kinni pannep se waise karjomisse ehs/ se sahp kahs karjoma/ ninck mitte kuhltut sahma / ninck üx armata Kohus sahp se pehle keima / ke mitte Armo andnut on." Nagu näha, on lausestus täiesti ebarahvapärane, kuid sõnad nii oma vormilt kui ka päritolult on põhjaeestilised, enamasti omased keskmurdele või kogu põhja-eestile.

H. Stahli töödel oli teatavasti omal ajal küllaltki suur mõju, kuigi juba Stahli eluajalgi oli küllalt rohkesti neid,

---

[1] Vrd. H. Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall 1637, lk. 3.

kes kriitiliselt suhtusid Stahli poolt esitatud normidesse. Stahli teoste kaudu sai ta vigane keeletarvitus üldtuttavaks ja muutus järgnevatele pastoritele, eriti neile, kes veelgi vähem eesti keelt oskasid kui Stahl, teataval määral eeskujuks. Nii püsis järgneva poole sajandi jooksul eesti tolleaegses kirikukirjanduses selline Stahli-pärane keeletarvitus, milles häälikuliselt ja morfoloogiliselt olid domineerivad põhja-eesti keskmurde jooned, mille lausestus oli aga täiesti saksapärane.

Tõsi küll, eri pastorite keeles võis kohata ka kohaliku kihelkonna murraku jooni, nagu seda näeme näiteks L. Vigaeus'e tekstides, kus kohtame selliseid läänemurdelisi (Karuse) jooni nagu änam ~ ähnam, mõnigad, wehim 'vihm', meitte, sobbrade, komp. oiggem, kuriem (kuid: paramb, vanambat) jne. või nagu seda kohtame ka nn. Saaremaa käsikirjas (u. 1650), kus samuti esineb murdejooni nagu kogge 'kokku', kunnigas, wehema 'vihma', lieb, liewat 'leeb, leevad', ülma 'ilma', kettakit jne. Ometi ei muutnud need üksikud murdejooned tekstide üldist murdelist tausta, mis ka nende autorite juures jäi põhiliselt samaks kui Stahlilgi. Pealegi ei olnud ei Vigaeuse ega Saaremaa pastori tekstid määratud trükkimiseks, vaid need on säilinud käsikirjadena.

Põhiliselt püsib keeletarvitus sellisena ka XVII sajandi teisel poolel. Nii näiteks sisaldab H. Gösekeni grammatika (1660. a.) küll mõningaid läänemurde (Kullamaa) jooni, nagu konsonantühendi puudumine sõna algul mõningates sõnades, näit. Lahs e. Laas 'glas', Rumm (s. o. Trum), Ruw (s. o. Kruw), Rapp ('krapp'), komparatiivis m senise mb asemel, näit. Wannamat (varemalt wannambat), Lehhemesse 'lähema, den Nechsten' (kuid komparatiivi peatükis siiski Stahli eeskujul mb: suhremb, walgemb), samuti sõnavaras, näit. ups, hups 'kult', leen, leenen, sks. 'mögen', jadda 'jada, peenar' jne.

Üldiselt aga annab Gösekengi oma sõnastikus põhja-eesti keskmurdest kirjakeelde tunginud sõnavara.

Seega võib märkida, et meie varasem kirikukirjandus ja varasemad sõnaraamatud annavad küll eri murdelise taustaga

sõnu ja vorme, kuid põhiliseks jääb ikkagi põhja-eesti keskmurre.

5. XVII SAJANDI LÕPU AUTORITE B. G. FORSELIUSE JA J. HORNUNGI KEELETARVITUSEST.

B. G. Forselius kerkis teatavasti esiplaanile seoses nn. piiblikonverentsidega ja tal oli silmapaistev osa eesti kirjakeele ja kirjaviisi arendamisel. Tema töötamiskohtadest ei tea meie palju, kuid keele järgi otsustades on temagi olnud tihedais seoseis Tallinnaga, mis on seda usutavam, et ta on sündinud Harju-Madises, seega mitte väga kaugel Tallinnast. Hiljem on ta teatavasti rajanud Tartus esimese õpetajate seminari.

Kui jälgida keeleliselt tema töid, eriti temale omistatavat põhja-eesti aabitsat 1694. aastast, siis selgub, et selleski on ühelt poolt idapoolsete, teiselt poolt aga ka läänepoolsete murrakute erijooni. Nii näiteks on siingi esinemas sellised ida- ja kirdemurdelised jooned nagu lähnud, wölgleisile, kaarnille, hä, pääl, sanna, mattetud, parramb, vannambad (kuid ka vannemad), ninda, luist jne. Kuid mitte vähem ei ole siin ka läänepoolsetele murrakutele omaseid jooni, näit. sp pea, münno, sünno ~ sinno, parramal; sundma, lootwad, hüüdwad, astnud; kinnitud. Esineb isegi üksikuid jooni, mis keskmurdele ei ole omased, mis on aga tuntud nii lääne- kui idamurdes, näit. (nad) piddawad. Valdav hulk on aga siingi niisuguseid jooni, mis on kas põhja-eesti murretele ühised või on keskmurdele ühised kas lääne- või idapoolsete murrakutega, näit. sg. part. issandad, tedda (vrd. L tenD, K ja I teDä) jne. Seetõttu võib märkida, et Forselius, hoolimata sellest, et ta ortograafiliselt keelt parandas ja rahvakeelele enam õigust andis kui ta eelkäijad, oma keeletarvituse murdelise tausta poolest õige suurel määral jätkas oma eelkäijate traditsiooni, s. o. tarvitas kirjakeeles neid vorme, mis Tallinna keele alusel tol ajal kirikukirjanduses olid üldiselt tarvitusele tulnud.

Täiel määral ei saa aga sedasama väita tema seisukohtade kaitsja Joh. Hornungi keeletarvituse kohta. Kuigi Hornungit arvatakse olevat sündinud Tallinnas, on ta tõenäoliselt noorpõlve veetnud Virumaal, nagu näib kinnitavat ta keel. Nii leiame tema 1693. a. grammatikaski rea jooni, mis viitavad isegi kirde-eesti rannikumurdele, näit. eitusverbi pööramine (en, et, ei, emme, ewwad), lõputa umbisikulise tegumoe olevik (saakse e. saa, peetase e. peeta), sisekaota vorme, nagu seitse, g. seitseme, komparatiiv parremb, üllemb, samuti sellised jooned nagu ühtlaise, kats e. katso 'vaata', kame 'kaame', ninda, nähnud e. näinud, tehnud e. teinud, lähnud jt. Sedasama võime märkida ka tema tekste jälgides. Olgu toodud selleks mõned vormid tema poolt tõlgitud Jerusalemma linna ärahävitamise loost: nähnud, tehnud, lähnud; i-mitmus: silmist, teisille Preestrille, Issandiks, neist wõraist; i-imperfekt: tagganid, sadiwad; vokaaltüveline tud-keskeõna: annetud, kannetud, leietud, hüetud; vad-imperfekti pl. 3. pöörre: olliwad, sadiwad (kuid langsid), komparatiiv suremb, aga suremid, parremad, samuti hääl, sääl; awwiks 'abiks', wirst, ühtegid kõrval ühhegi jne.

J. Hornungi tööde idalistest joontest võib lisaks eelmistele veel märkida selliseid nagu ruis 'rukis', kustotedud e. kustotadud, kustutadi e. kustutedi, walmistedud e. walmistud, neie e. nende, wallatummade e. wallatude e. wallatuie, (on kuuldud) kissendawa, taas, parremi jne.

Rohke idapoolsete murrete, eriti ranniku- ja idamurde joonte esinemine Hornungi keeles ei tähenda, et Hornungi keeletarvitus oleks puhtal kujul idamurdeline. Rääkimata keskmurdele omaste joonte valdavast esinemisest, kohtame tolleaegse varasema kirjakeele mõjul ka Hornungil läänepoolsete murrete jooni, näit. ep olle, tähhendud pro tähendatud jmm. Ometi on läänemurdeliste joonte osa siin vähene. Võib ütelda, et Hornung on tolleaegseist autoreist ainuke, kelle keeletarvituses leidub sellisel rohkel määral rannikumurde ja põhjaeesti idapoolsete murrakute jooni. Oma grammatikas näitab Hornung siiski, et ta tunneb ka teisi murdeid, eriti põhja-

eesti keskmurret. Sagedasti on ta idapoolsete murrakute jooned toonud oma grammatikas viimasel kohal, esitades need paralleelvormidena. Seetõttu ongi Hornungi grammatika esimene, kust peale hakkavad eri murrete mõjul meie kirjakeeles esinema paralleelvormid. Nii näeme selliseid paralleelvorme näit. mitmuse puhul, kus tuuakse de-mitmuse kõrval ka i-mitmuse vorme, näit. Houstest e. Hobbesist, Naeladest e. Naelust, Noledest e. Nolist jne., või sanud e. saand, piddanud e. piddand jt. Oma tegelikus keeletarvituses kaldub ta enam tarvitama ranniku- ja idamurrakute jooni, kui ta neid esitab grammatikas. Teataval määral esinevadki idamurdelised jooned grammatikas Hornungi tegeliku keeletarvituse õigustamiseks (vrd. näinud e. nähnud jt.). Järgnevad autorid loobuvad õige tunduval määral Hornungi idalistest joontest ja kalduvad jällegi enam keskmurde ja läänelistegi joonte tarvitamisele.

6. LÄÄNEPOOLSETE MURRAKUTE ERIJOONTE SISSETUNG EESTI KIRJAKEELDE XVIII SAJANDI ALGUL.

Forseliuse ja Hornungi keeletarvituse rahvalikud jooned pääsesid teatavasti XVIII sajandi alguse kirikukirjanduse keeles kord-korralt enam maksvusele. Seda võib näha tolleaegsetes "Uue Testamendi" käsikirjades ja selle 1715. a. väljaandes. Nii on "Uue Testamendi" väljaandes säilinud veel rida Hornungi idamurdelisusi, näit. nähnud, tehnud, Sanna, neist pühhist Ewangelistist, awwitadama, ennamb, ninda, hoietama jne., kuid nende kõrvale on tekkinud juba ka kesk- ja läänemurde jooni, näit. mitte leietakse, vaid leitakse, mitte olliwad, vaid ollid, tehnud kõrval teinud, isegi tui, majal, walk, home, issi, mool pro mul, selgas, kirjotud jne. Ka siin esineb samuti kui Hornungil sageli paralleelvorme, näit. selgas, kuid paigas, valgustadi~valgustati jm. Suuremal määral kui "Uue Testamendi" tõlkes on läänemurdelisi jooni tolleaegsete läänealа autorite töödes. Nii etendas tolleaegse kirjakeele kujunemisel kindlasti küllaltki silmapaistvat osa S. H. Vestring, kelle käsikirjaline sõnaraamat oli ärakirja-

dena tuntud ja avaldas tugevat mõju järgnevatele kirjakeele sõnaraamatutele. Pärnu pastorina esitas S. H. Vestring oma sõnaraamatus ka õige tunduval määral saarte ja läänemurde sõnu ja vorme, näit. akna Lasid 'klaasid', Lammer 'klamber', Oete 'voodi', oolmed 'voolmed', oog 'voog', sui (koera hamba) Jälled, Lewwa künna, wäddasime, kädde saja 'kätte saada', parram, tänd 'teda', kaapstud, tämmo ~ tämmode 'tänavu', saab~ sattab, makkab, närri, g. närjo 'kalatõke', petk 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', ask 'kade', wahhe 'terav', ribja ö 'rübja vöö, sadula vöö', Emmased wadderid 'naisvaderid' jne.

Kuigi Vestring esitab rohkesti läänelist ainestikku, on ta hoolsa leksikograafina kogunud ainestikku ka teistelt murdealadelt, tuues siin lisaks selleaegses põhja-eesti kirjakeeles esinevaile sõnadele isegi idapoolseid sõnu, näit. kats 'vaata', virst 'verst', wisas 'kaval' jne. Vestringi sõnaraamatu materjale kasutasid järgnevad autorid, eriti A. Thor Helle, selletõttu väärib tema töö esiletõstmist.

7. ANTON THOR HELLE KIRJAKEELE ARENDAJANA JA SELLE MURDELISE TAUSTA FIKSEERIJANA.

Nagu mainitud, kasutas A. Thor Helle oma grammatika lõpul avaldatud eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel materjaliallikana Vestringi käsikirjalist sõnaraamatut. Seejuures on Thor Helle asunud teataval määral normeerima eesti kirjakeelt, valides oma sõnastikku Vestringi käsikirjast neid sõnu, mis talle olid tuntud senisest kirjakeelest või mida ta tundis Tallinna ümbruse murdest. Nii on ta ära jätnud kõik sõnad, mis talle tundusid murdelistena ja mis ei olnud põhja-eesti keskmurdes tarvitusel, näiteks tämmo, tämmode, täima, oetti jne.

Oma grammatikas (1732) näitab Thor Helle, et ta tunneb murdelisi vorme, kuid ei pea nende esitamist kirjakeeles soovitavaks. Nii näiteks märgib ta, et aa kõneldakse ka kui oa, nagu Oadam, moa, koa, soan (lk. 3) jne., kuid ta ise tarvitab

ainult sa-d neis sõnades. Murrete peatükis toob ta näiteid erinevustest konsonantismi alal sõnades nagu ohrad~odrad, kehran~kedran, tehha~tehja, nähha~nähja, või vokalismi alal sõnades, nagu ikka~ikke, isse~issi, watas~watis, kelas~kelis, pink~penk keik~kõik, nenda~ninda, üllewal üllewel, pea~pä jt., mida ta ka ise paiguti paralleelselt tarvitab. Nagu Hornungil on ka temal murdelisel taustal tekkinud paralleelvormid käänamisel säilinud, näiteks de-mitmuse kõrval i-mitmus: Jummalattest~Jummalaist~Jummalist, siggadest~siggust, tibadest~tibust, rindadest~rinnust~rindust, kiwwast~kiwwidest, jalgust~jallust~jalgadest, lambust~lambaist~lammastest jne., kusjuures enamikust sõnadest on ta eelistanud de-mitmust või esitanud ainult de-mitmuse, näit. linnadest, waimudest, hopidest, kirpudest, noortest, koertest, sõbradest, kuid osast sõnadest annab ta ka ainult i-mitmuse vormid, näit. kunningaist, ramatuist, ahtraist, holetumaist, aknaist.

Kuigi üldiselt on Thor Hellel paralleelvorme tunduvalt vähem kui Hornungil, on eri murrete mõjul siiski püsinud terve rida rööpvorme.

Rööpvormide esinemine avaldub ka Anton Thor Helle töödes. Nii leidub isegi grammatika lõpul olevates tekstides de-mitmuse kõrval selliseid näiteid nagu lapsiks, wäetimille jt. Ometi on märgata, et idamurdeliste ja rannamurdeliste joonte asemel eelistab Thor Helle enam läänemurdelisi jooni, näit. teinud, läinud, kolitakse, õppetakse, mahhakulutud, nimmetakse, ep olle, nenda jne.

Teatav ebaühtlus murdelise päritoluga sõnavormide tarvitamises avaldub ka tema juhtimisel ja suurel määral tema enda poolt tehtud piiblitõlkes. Nii kohtame ka piiblitõlkes paralleelselt tehha ja tehja, ohre ja odre, ükspäines ja ükspäinis, allate ja allati, isse ja issi, parramas ja parremas, ei läinud ja ei läind jne.[1] Helle poolt keelde toodud joon

---

[1] Vrd. Piibli keelest, Akad. Emak. Seltsi toim. XLIV, Tartu 1940, lk. 14.

nähja, tehja (< *nähdäk, tehdäk), mis märgib varasemat vormi võrreldes praeguse teha, näha vormiga, esineb praegustes läänepoolsetes murretes, eriti Saare- ja Hiiumaal, aga ka läänemurde mitmel alal, ulatudes isegi Raplasse, Juurusse ja Koerusse, seega keskmurde alale.[1] Edasi esineb Hellel sõnast jooksma vorm joseb, josewad, mis on praegu omane lääne- ja keskmurde alale ja mis mähtavasti juba XVIII sajandil esines võrdlemisi rohkesti idapoolsema jookseb kõrval[2]. Samuti vihjab sui, tui tarvituselevõtmine läänepoolsetele murretele (S, L, K läänеosa).

pea ~ pää tarvituses oli põhja-eesti kirjakeel enne piirdunud ää tarvitamisega, mis omane nüüd ainult rannikumurde alale, A. Thor Hellest alates aga hakatakse kirjakeeles tarvitama ea-d või eä-d, mis vastab üldisele põhja-eesti esinemusele, välja arvatud saared. Kui Vestring oli andnud veel paralleelvormid hea ~ hä, siis Thor Helle annab oma teostes ainult vormi hea. Umbes samasugune on sõna seal tarvituseletulek. Kui varemalt oli sääl (sääl, sehl), siis Thor Helle võtab tarvitusele diftongilise seäl-vormi.[3] Seega tulid alles Thor Helle algatusel tarvitusele rahvakeeles levinud diftongilised vormid pea, hea, seäl, peäl.

Paralleelselt muutusele ā > ea, eä esines põhja-eesti murdeis ka muutus ē̆ > ea, mida märgivad piiblitõlke vormid nagu moök 'mõõk', moõdo 'mõõdu', woõras, poõsad jmm. Ometi pole nähtus üldine, sest sõnad, nagu rõõm, rõõsk, põõn säilitavad pika vokaali.

Uueks jooneks, mis alates Hornungist kirjakeelde tungis, on ai > ae, mis sõnades nagu waen, laen esineb peamiselt keskmurde alal, aga osalt ka läänemurde põhjaosas.

Mõnedes vormides on Thor Hellel kõikuvusi, näit. astmevahelduse tõttu tekkinud u-liste ja o-liste diftongide tarvituses. Siiski kaldub Thor Helle vastupidiselt eelkäijaile

---

[1] Vrd. A. Saareste, Piibli keel ja rahvakeel, EK 1939, lk. 177.

[2] Seals. lk. 178.

[3] Seals. lk. 183 - 185.

enam u-lisi diftonge tarvitama, näit. seutud, näul, jaust, ei kau, teulle, kuid ka jao, mao, näo. Nende sõnade puhul on keskmurde idapoolsete murrakute esinemus pääsenud kehtivusele. Kõikuvusi esineb ka ää~äe esinemuses sõnades nagu käes, mäe, wäe ja kä, nääb[1] jne. Pikk vokaal hilisema nähtusena on omane kõigile põhja-eesti murdeile, seetõttu võib märkida selle esinemist ka Thor Hellel. Mis puutub nud-kesksõna esinemusse, siis siin on üldisem täielik nud-vorm, mis teatavasti on omane eelkõige idamurdele, kuna nd-lisi vorme esineb Thor Hellel vähem (piddanud, sanud, tulnud, üttelnud, teinud, kuid ka elland, woind, holind, õppind). Komparatiivis on piiblikeeles üldiselt tulnud tarvitusele m-tunnus, mis vastab arvatavasti ka põhja-eesti murrete selleaegsele esinemusele, mille kohaselt lääneline -m oli levinud ka põhja-eesti keskalale ja oli tõrjunud välja idalise mb-tunnuse. Nagu juba Helle grammatika puhul märgitud, ei olnud mitmuse küsimuses Thor Hellel ühtlast seisukohta, vaid teatavatest sõnatüüpidest eelistas ta de-list, teistest aga i-list mitmust. Samuti leiame ka piiblitõlkes ühelt poolt de-lisi vorme, nagu voörastele, linnadesse, lastest, weikistele ja suurtele, pühhadele, teiselt poolt aga i-lisi, näit. neist norist mehhist, aegust, neis asjus, tütrist, päiwil jt. Võrreldes 1715. a. testamendiga on siin keskmurdele omaseid de-mitmuse vorme tunduvalt enam (näit. 1715 Pagganille, 1739 pagganattelle).

Nende üldiselt põhja-eesti murdeis, eriti aga keskmurdes levinud nähtuste kõrval esineb piiblitõlkes aga kitsamagi levikualaga läänelisi jooni, milledest võiks siin järgmisi nimetada: wautama, walk, walgud, majal 'mujal', mo, so, sou, g. soue 'savi', rehhe-allune, päwa aeges, (vrd. metses, kohtes jt.), param, männa-pu, issi, käggi 'kägu', astma, istma, käsknud, usknud; koldsed 'kollased', wilne, wiltse, takka 'tagant', tugevaastmeline kimpus, töldas, kohtas, riidus (S, L, K lääne- ja keskosa), kussa 'kus', merresse, tullesse, e-pluural:

---

[1] Vrd. seals. lk. 187 jj.

jalge peäl, poegele, kurjest; a-tunnuseline pluural: põllale, kiwwalt, tähtäks, part. pl. tähtä, seäska, kilpa, pl. part. assemid, törwaksid, sullasid, ka riD iD, kirwid, kuid jummalaid, ramatuid; meitest, teitest, kuid teie jure; teggewad, piddawad; seiswad, hoidwad, andwad (esines ka varem, praegu S, L alal); teggid, said, läksid (vrd. Horn. olliwad); auustakse, selletakse, korristakse, auustud, kinnitud, ärrahäwwitud. Esineb ka läänemeestilisi sõnu, näit. puul 'noor lehm', udris 'kärmas, nobe', wassak, öndla-soned jne.[1] Nagu neist näiteist selgub, on kirjakeelde XVIII sajandi algul tunginud õige rohkesti uusi läänepoolsetele murretele omaseid jooni.

Võrreldes Hornungiga on idapoolsete murrakute osatähtsus kirjakeeles vähenenud, kuid sellest hoolimata võib ka piibli keeles märkida idalisi jooni, mis suurel määral siia siirdusid varasemaist teoseist. Esineb selliseid vorme nagu sawwad 'sabad', tõwwe, nawwale 'nabale'; gen. saa 'saja', teeraa, kootud; homme, homiko; weike, ninda, seie, ühtlaise; imperf. ütlid, kaswid (kuid sagedamini -si); lõpetati, kulutati.[2] Võrreldes läänelistega on idalisi jooni siiski võrdlemisi vähe.

Üldiselt on aga ka piiblitõlke keele aluseks põhja-eesti keskmurde jooned, eriti harjumaalised jooned. Nii võib eelmistele lisaks esile tõsta selliseid jooni kui kse-noomenite esinemus: kattukse, somukse, törwaksed, ummukses, samuti juuksed, käiksitta, weiksed; ohra, ei kehra; pääw päwalt, harjumaalisi sõnu nagu kangur 'kivihunnik', kehhik '1/2 vakka', lood 'kuiv paepealne lagendik'.[3]

Nagu eelmisest selgub, tõi piibli tõlge keelde rea uusi jooni, nii 1) komparatiivis tunnuse m, 2) diftongid ea~eä ja õe pikkade vokaalide ää ja öö asemele, 3) tehja, nähja,

---

[1] Vrd. A. Saareste, Piiblikeel ja rahvakeel, EK 1939, lk. 191 jj.

[2] Vrd. seals. lk. 207 jj.

[3] Vrd. seals. lk. 214 jj.

4) ehr, kehrab, 5) tugevaastmelise inessiivi aeges; tõldas, kohtas, riidus; 6) a-pluurali (põllal, kivast), 7) v-ta vormid sui, tui, kuinud, 8) rea häälikuliselt erinevaid vorme nagu jooseb, põrand, senna, rehealune jne. Et uued jooned tulid lisaks eelmistele, tekkis keeletarvituses rida paralleelvorme, mis esinevad ka järgnevates teostes, nagu tehha~teha, käed~kääd, -nud~-nd, enda~eneste~ennaste, teewad~tegevad, ütlid~ütlesid jne.

Kõige enam on tõlkes keskmurde jooni kas laiema või kitsama levikuga, selle kõrval läänelisi jooni, ja eelmiste tekstide mõjul ka vähemal määral idapoolseid jooni.

Et piibli keel ja Helle grammatika said eeskujuks ja juhtnööriks järgneva ajajärgu kirikukirjanduse keelele, siis oli Helle poolt soovitatud ja tarvitatud vormidele kindlustatud tarvituseletulek järgmise sajandi kirikukeeles. Vähemalt XVIII sajandi lõpuni esineb suurel määral samu jooni kirjanduses. Ja mis puutub Helle poolt antud normidesse, siis teatavasti ei muutnud Hupel neid kuigi palju oma 1780. a. ilmunud grammatikas.

8. XVIII SAJANDI LÕPU JA XIX SAJANDI ALGUSE KIRJAKEELE MURDELISEST TAUSTAST.

Hupeli grammatika lisab ainult mõningaid selle autorile tuntud Põltsamaa jooni (näit. innimessist e. innimestest kõrval veel vormi innimeissi), põhiliselt aga säilitab kõige selle, mis Thor Helle poolt oli fikseeritud (näit. tehha e. tehja). Seega ei muutu n. ü. keele normid. Kui aga siiski mõningaid erinevusi esineb, siis on need tingitud peamiselt vastava autori kohalikust murrakust. Nii näeme seda nii Arveliuse kui ka Willmanni puhul.

Arvelius oli teatavasti küll sündinud Tallinnas, kuid oma noorpõlve veetis ta Viru-Nigulas, kus omandas ka eesti keele. Sellega ongi seletatav, et näiteks tema töös "Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat" (1782) leidub rida rannikumurde jooni. Sellistest võiks mainida häälikulisi erijooni, nagu menna, johtus, ebbauskone, jotorahha, pettiksed, vahest

ka ou 'õu', poud 'põud' jt. Ei saa aga ütelda, et tal täiel määral esineksid rannikumurde häälikulised jooned, sest üldiselt tarvitab Arveliuski Thor Helle poolt tarvitusele võetud vorme nagu hea, peälegi, seadma jt. Morfoloogilistest joontest võib märkida selliseid rannikumurdele omaseid nähtusi, nagu raamat-tüüpi sõnade sg. part. tarvitamine ilma lõputa (üht uut head ramato), kse-olevikus paiguti kse-tunnuse ärajätmist (Meie maal tehhakse ka sedda samma tõed, mis siinki tehha), osastavas ja alaltütlevas mõnikord - d (noored) tarvitamist, kontraheerunud verbides erilise da-lõpulise infinitiivi tarvitamist (kaebada, salgada, rüpada, arwades), ida-eestilise -wad tarvitamist mõne sõna lihtminevikus (näit. saiwad) jne. nud-kesksõna esineb kahel kujul: tulnud, juhtunud, kuid raatsind, luggend, lõppetand jne. Samuti esineb rannikumurde jooni ka sõnavaras, näit. wiljawoos, 'saak' part. woot, katsuma 'vaatama', külastama', warmas jne. Rannikumurde joonte hulka kuulub ka asesõna enese tarvitamine kujul ennesa. Ometi ei saa ütelda, et siin puuduksid läänemurdelised jooned, mis Thor Helle kaudu olid kirjakeelde tunginud: nii leiame siin vastu ootust tugevaastmelist inessiivi, näit. lontis, keikes paikas, esineb tolleaegsele kirjakeelele omane eitus, näit. ep olle jne. Seega on Arvelius küll ära jätnud paralleelvormid, mis läänepoolsete murrete mõjul Thor Hellel esinesid (näit. tehha, mitte tehja, odrad, mitte ohrad jm.), kuid on siiski tarvitanud neid jooni, mis tolleaegsele kirjakeelele olid omased, lisandades neile vaid vähesel määral rannikumurdelisi sugemeid.

Sedasama võib öelda ka teise tolleaegse rahvaraamatute autori Fr. W. v. Willmanni teoste keele murdelise tausta kohta. Kui jätta kõrvale keelevead ja võõrapärasused, milledest kubiseb Willmanni keel, siis näeme ka tema töödes Thor Helle poolt fikseeritud kirikukirjanduse keelt, millele on lisandunud mõned saarte murde jooned. Nii näiteks tarvitab Willmann saaremaalist gid-liidet, mis sel ajal kirjakeeles juba taandumas oli (näit. middagit), tarvitab vorme nagu öölda (Arveliusel: üttelda), senna 'sinna', ümberkoudo, näoga,

kääd, pitkamiste (tk oli sel ajal veel üldine kogu kirjakeeles) jne. Morfoloogilistest vormidest võiks märkida illatiivi perrese, inessiivi nagu keikis polis, punges, tegijanime teekäibia, tud-kesksõna juhhatud, ebaühtlast nud-kesksõna rabband, ehhitand, kuid teinud, asesõna vorme meite, meitele, mundele 'muudele' jt. Märkida võib ka mõningaid sõnu nagu waiak 'vaja, puudu' jm.

Üldiselt on aga siingi põhja-eesti keskmurdele toetuva keelega tegemist.

Seega võib märkida, et XVIII sajandi algul tarvitusele tulnud keelepruuk, mis toetus põhja-eesti keskmurdele, oli sajandi lõpul juba üldiseks saanud, kusjuures osa Thor Helle poolt tarvitatud läänelisi jooni ei tulnud püsivalt tarvitusele, vaid taandusid (näit. tehja, ohre), osa aga püsisid elujõulistena (tugevaastmeline inessiiv, nd-partitsiip jt.).

Samasugusena püsib eesti kirjakeel oma murdeliselt taustalt ka järgneva sajandi algul, nagu seda võib näha Luce ja Holtzi keelt jälgides.

J. W. L. Luce töötas teatavasti Saaremaal pastorina ja arstina ning õppis siin ühtlasi ka lähemalt eesti keelt tundma. Tundes elavat huvi eesti keele vastu, kogus ta saaremaalist sõnavara ja avaldas seda "Beiträge'des". Sakslasena ei suutnud ta siiski eesti keelt kuigi hästi ära õppida ja tegi oma arvukates eestikeelsetes töödes õige palju vigu. Et ta eesti keelt õppis Saaremaal, siis on ta keeletarvituses rida saaremurdelisi jooni, kuigi ka tema tarvitab üldiselt keskmurdel baseeruvat kirjakeelt. Toogem siin mõned näited Luce keeletarvitusest tema "Sarema Jutto ramatu" teisest jaost, mis ilmus 1812. a. Siin meie näeme ühelt poolt keskmurdele toetuva kirjakeele jooni, näit. hea, pea, peale (vrd. S. ê, p̂ê), woöra, parrem (S, L param), isse, tehha (Thor Hellel ja Saaremaal enam tehja), teiselt poolt aga ka saarte murrakutele omaseid jooni. Nii esineb siin veel -kid, mis selle aja kirjakeeles juba kaduma hakkas (näit. middagid), esineb loulo (vrd. Hii, Jäm), nobbeste 'nobedasti', saggele, kibbe walloga (kuid selle kõrval siiski tiggedad), esinevad sõnad na-

gu rubbid 'rõuged', vajak, tuhwlid 'kartulid' jne.

Peale puhtsaaremaaliste joonte võib märkida Luce keeletarvituses tervet rida läänepoolsetele murrakutele üldiselt omaseid jooni, näit.

a) sui, parrama, mo viimste aastade ajal;

b) seal kohtas, hulkas; perrese 'peresse' ; teitele ~ teile; kapsud; pojadest; põllal;

c) ep olnud ~ ei woind, ei võtnud ~ es tahtnud, es arwand, es annud, mitte es julgend warrastada, ma es warrastanud, ka es olnud; ma sai ~ ma näggin, vitud 'viidud', pantud, õppetud, kirjotud, warrastud, nimmetakse; waatnud, küsinud, teinud, kuid tenind, sallind; andwad; aitsid, naertsid; on oota jne.

d) süntaktilist: parrama hobbostega, haige Petrile jne.

Nagu juba nendest joontest näha, on Lucel siiski õige rohkesti esinemas saarte murdealal tarvitatavaid keelelisi erijooni. Muidugi pole see aga üldiselt kehtiv, sest Luce keel pole kaugeltki ühtlane. Nii näiteks võib tal ühel puhul olla tarvitusel üks, teisel puhul teine lõpp või vorm, näit. ep olnud ~ es olnud, parrem ~ parram jne. Pealegi oli Luce keeletarvitus väga võõrapärane ja tal esineb rohkesti nii keelevigu kui ka murdepärasusi, näit. Riet kudduma olli temmale vägga pitkalinne, keddrama vägga iggav.

Tolleaegse põhjaeestilise kirjakeele seisukohalt oli muidugi tunduvalt parem O. R. Holtzi töös "Luggemisseb Eestimaa Tallorahva Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks" (1817) esinev keel. Seda teost iseloomustavad juba enam põhja-eesti keskmurde jooned. Nii näiteks kohtame siin selliseid vorme nagu a) tansud olli tansind; pikka; nääd, öölda;

b) jalgade all, möda kattusid, jure;

c) lautab, oskand, luggend, teind ~ räkinud; ollid jt.

Muidugi ei puudu Holtzilgi läänelisi jooni, näit. külges, tahtwad, saatwad jt. Põhiliselt toetub siiski Holtz keskmurdele ja kirjakeele traditsioonile, tarvitades näiteks Thor Helle eeskujul vorme nagu ramatut, aastat, kuid näitab ... ollewad jm. Et Holtzi keel toetub keskmurdele, tundub see

rahvapärasemana ja vähem vigasena kui varasemate saksa autorite poolt tarvitatud keel.

9. KATSED XIX SAJANDI ALGUPOOLEL EESTI KIRJAKEELE MURDELIST ALUST FIKSEERIDA.

Teatavasti toimus XIX saj. 1. poolel seoses ühiskondlik-majandusliku elu arenemisega oluline murrang ka suhtumises eesti keelesse ja selle arendamisesse.

Kui seni oli nii põhja- kui lõuna-eesti murde piirkonnas kujunenud oma kirjakeel, siis seoses kapitalistlike suhete kujunemisega tekkis suurem vajadus suhelda eri alade elanike vahel, tekkis vajadus tarvitada enam kirjasõna rahva õpetamiseks ja manitsemiseks, ja seepärast kerkis küllaltki teravalt üles ka ühise kirjakeele kujundamise tarve.

Seda ühise kirjakeele vajadust rõhutab H. Rosenplänter juba oma "Beiträge'de" esimeses vihikus, öeldes Berg'i aabitsat "Uus ABD ja luggemisse-Ramat" (1811) arvustades, et iga autor püüdvat oma teostes tarvitada oma kihelkonna keelt, kuid seda ei saavat pidada sobivaks. See olevat kasulik küll seetõttu, et sel teel saavad kohalikud murdesõnad üldiselt tuttavaks, kuid siin ei tohtivat liialdada, vaid tulevat käänamisel, õigekirjutuses jne. grammatikat silmas pidada, sest muidu ei olevat võimalik luua raamatukeelt, s. o. kindlat kirjakeelt.[1] Kui lähtuda piibli keelest, siis ei olevat võimalik näiteks ütelda ikke, vaid tulevat kirjutada ikka.

Rosenplänter rõhutab oma "Beiträge'des" vajadust eesti keelt tundma õppida, seades rahvakeele tundmaõppimise kaugemaks eesmärgiks eesti kirjakeele kujundamise. Ühise kirjakeele loomise takistuseks oli aga see, et tol ajal oli kaks kirjakeelt ja needki veel paiguti kohapealsete murrete erijoontega. Rosenplänter võtab oma "Beiträge'des" ühtse kirjakeele loomise küsimuse lähemalt kõne alla. Kirjutises "Ueber

---

[1] Beitr. I, 1813, 3 jj.

die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniss der ehstnischen Sprache zu verschaffen" märgib ta muuseas joone all, et "võibolla oleks nüüdki veel võimalik tallinna ja tartu murret üheks kirjakeeleks ühendada; võibolla on nüüdki veel piiblitõlge võimalik, mida tallinna-eestlane niisama hästi võib lugeda kui tartu murret köneleja".[1] Üksikasjalikumalt ja läbimõeldumalt käsitleb ta sama küsimust oma tuntud artiklis "Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache", milles ta samuti kui eelmises kirjutises leiab, et eesti keele rikastamise tähtsaimaks allikaks on eesti murded. Kahjuks takistab aga kirjakeele arendamist see, et võrdlemisi piiratud alal esinevas eesti keeles on kaks murret kirjakeeleks tehtud. Nüüd need murded, mis vastastikku teineteist oleksid rikastanud, on teineteisele ainult takistuseks. Sest murded on kanalid, mis annavad ühiskeelele elu, rikkust ja jõudu. Nüüd on aga üks kanal eesti ühiskeelele suletud, sest kirjutatakse nii tartu- kui tallinnakeelseid raamatuid, selle asemel et ainult eestikeelseid kirjutada. Ta leiab, et kui eesti keelest ja rahvast midagi peab saama, siis peab üks murdeist taanduma, jääma ainult köneldavaks murdekeeleks. Ta ütleb selle kohta: "Et rikkam, haritum ja kõige levinum püsima jääb, vaesem, piiratum ja puudulikum esimest ainult teenib, on - mõtlen ma - endastmõistetav. Kõige laiemal alal esineb, nagu igaüks teab, tallinna murre, millega liituvad saaremaa, pärnu jt. murded. Üksikuna, kitsale maa-alale suletuna esineb tartu murre. Suurema levimisala tõttu saab ainult tallinna murre jääda kirjakeeleks ja tartu murre kirjakeelena peab taanduma. Selle kasuks köneleb esimese suurem rikkus, mis järeldub kas või sellestki, et nii paljud teised murded temaga liituvad, millede varal ta oma keelt võib rikastada ja harida, kuna tartu murdel seesugused allikad kas puuduvad või väga kasinad on, mistõttu väljavaated tema arendamiseks on vähemad kui tallinna murdel"[2]. Seega köneleva

---

[1] Beitr. II, 1813, lk. 12.
[2] Beitr. III, 1814, 57 jj.

Rosenplänteri arvates kõik asjaolud selle poolt, et põhjaeesti murre on kirjakeeleks sobivam, sest see olevat ilusam, kõlavam, vormikindlam. Seesuguse ühise kirjakeele kujunemise soodustamiseks peaks iga kirjamees oma teoste kirjutamisel püüdma võimalikult palju teiste murrete sõnavara tarvitada, et ta kirjutisest ka teiste murrete kõnelejad aru saaksid.

Järgmises "Beiträge'de" vihikus käsitleb seda küsimust omaaegne Tartu ülikooli eesti keele lektor L. W. Moritz, kes anonüümselt avaldatud artiklis "Ueber die Wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dörptschen" leiab, et murrete lähendamiseks on neid vaja kõigepealt hästi tundma õppida. Moritz on arvamisel, et murdeid tuleb teadlikult kord-korralt teineteisele lähendada, mistõttu tekkivat lõpuks uus keel, mis olevat jõulisem kui tallinna ja õrnem kui tartu murre. Tulevat luua eesti keelele uusi sõnu, ja kui mõlemad murded need sõnad vastu võtavad, siis olevat sellega loodud võimalus murdeid lähendada. Lõpuks, kui tallinnakeelne kirjandus saab tartu murde alal kõigile kättesaadavaks, "siis ei ole kaugel tund, kus kõikide haritud eestlaste hulgas ainult üks keel valitseb"[1].

"Beiträge'de" XIV vihikus käsitleb Rosenplänter veel kord seda küsimust. Artiklis "Die allgemeine Schriftsprache und der dorpatsche Dialekt" (1821) leiab ta kahe murde võrdlemise teel, et erinevused tallinna ja tartu murde vahel ei olevat mitte ületamatult suured. Selle tõenduseks toob ta Võru pastori Bornwasseri kirjutise, milles viimane esitab rea näiteid, kus tartu murret kõnelejad väidavad, et tallinna keel polevatki raske. Et murdeid lähendada, olevat tartumurdelistele vaimulikkudele raamatutele lisandatud mõned leheküljed tallinna murdelist teksti, ja sellest arusaamine ei tekitavat raskusi. Bornwasser olevat teinud ettepaneku Lõuna-Eesti 17 kihelkonnas tallinna eesti keel võtta kirja- ja kirikukeeleks, kuid see ettepanek olevat leidnud vastuseisu, kusjuures olevat öeldud, et 1) tartu murret kõnelejad ei saa-

[1] Beitr. IV, 1815.

vat aru tallinna keelest ja 2) nad tundvat vastikust selle vastu ning nimetavat seda mõnitades "Virro keeleks"[1].

Nagu selgub, ei ole põhja-eesti keele üldiseks kirjakeeleks võtmise vastu mitte ainult tagurlikud pastorid, kes Bornwasseri ettepaneku tagasi lükkasid, vaid ka trükis võtavad mitmed sõna lõuna-eesti murde kaitseks ja sellele n. ü. võrdsete õiguste andmiseks ühise kirjakeele kujundamisel.

Küllaltki huvitav on selles mõttes 1817. a. "Beiträge' de" VII vihikus ilmunud kirjutis "Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Hauptdialekte". Selle artikli anonüümne autor pole rahul Rosenplänteri seisukohaga, et tartu murre on halvem ja tuleb kõrvale jätta kirjakeele kujundamisel. Ta kaitseb tartu murret ja leiab, et mõlemad murded peavad sulanema teineteisesse. Selleks annab ta isegi omapärase ratsionalistliku meetodi: head murdekeele tundjad mõlemalt murdealalt peavad konverentsiks kokku tulema ja ühiselt otsustama, mida tuleb ühest ja mida teisest murdest võtta loodavasse kirjakeelde. Kui ettepanekud on põhjalikult - ka sakslaste poolt - läbi kaalutud, siis tuleb avaldada fikseeritud normid trükis ja hoolitseda selle eest, et ükski pastor normitud keeletarvitusest kõrvale ei kalduks. Nii oleks siis ühel hoobil raske murrete ühendamise küsimus lahendatud.

Hoopis teisiti läheneb küsimusele Rannu pastor W. F. Steingrüber, kes 1827. a. avaldas raamatukese "Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlasst durch M. Heinrich Stahls Schriften". Steingrüber püüab asjale n. ü. teaduslikult läheneda. Ta jälgib oma töös Stahli keelt ja leiab, et seal esineb terve rida jooni, mis on praegu omased lõuna-eesti murdeile, aga tallinna keeles puuduvad. Sellest, et tartu murre on säilitanud jooni (näit. taiwas, achtokenne 'kitsas', morsija 'mõrsja' jt.), mis hilisemas tallinna murdes puuduvad, teeb Steingrüber järelduse, et tartu keel pole sugugi harimatu ja toores,

[1] Beitr. XIV, 1821, lk. 140.

vaid on säilitanud paremini mineviku keele jooned, on vanale keelele truum kui tallinna murre. Sellepärast ei tohtivat tartu murret kõrvale heita, vaid mõlemad murded pidavat sõbralikult vendadena elama. Ta märgib: "Ükski erapooletu eesti keele sõber ei või leida mingit kaaluvat põhjust tartu murde alavääristamiseks ja lainamiseks, vaid peab mõistma, et mõlemate murrete vastastikusest sõprusest ja lugupidamisest mitte midagi muud kui ainult head võib tulla kogu eesti keelele, s. o. kõikidele aladele, kus eesti keelt kõneldakse, kandku siis see ala mistahes nime. Sest nii nagu tartu murret kõneleja mõndagi matkimisväärset tallinna murdes leiab, nii kohtab ka viimase murde eelarvamusteta pooldaja tartu murdes mõndagi kasulikku ja tarvitamiskõlblikku, ja nii, vastastikuseid eeliseid ja paremusi kasutades täienevad ikka enam mõlemad murded ise, ja seega ka kogu eesti keel"[1].

Pilt ei oleks täielik, kui jätaksime märkimata selle ajajärgu kõige fantastilisema teooria eesti kirjakeele loomiseks, mis ilmus "Beiträge'de" XIX vihikus (1828) ja ka eraldi raamatuna. See on nimelt Heinrich v. Jannau kirjutis (218 lk.) pealkirjaga "Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen". Oma nn. uurimuses leiab Jannau, et eestlased on võõraste võimude tõttu kaotanud oma algse ühise keele. See tulevat taastada ühise kirjakeelena, kuid seda polevat võimalik teha praeguste rikutud murrete varal, vaid seda tulevat teha soome keele kui põhikeele ja liivi keele kui algkeele varal. Selle uue ühiskeele loomine võivat toimuda nii, et uuritakse põhikeelt ja võrdlemise teel leitakse sellest umbes 200 - 300 sõnatüve. Kui tüved leitud, koostatakse võrdleval teel deklinatsioon ja konjugatsioon, fikseeritakse sõnade tähendused, ortograafia, hakatakse selle alusel eesti sõnavorme parandama, uusi sõnu looma jne.

---

[1] Steingrüber, Bemerkungen, lk. 79.

Et kahe murde ühendamise küsimused möödunud sajandi 30-ndates aastates väga elavalt päevakorral olid, seda kinnitavad ka mitmed sellest ajast säilinud käsikirjad. Nii on J. S. Boubrigilt, kes teatavasti oli 1826 - 1837. a. Tartu ülikooli eesti keele lektoriks, säilinud käsikiri pealkirjaga "Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und der vorgeschlagenen Vereinigung desselben zu einer allgemeinen Schriftsprache", mis on pärit aastast 1825. Siin analüüsib Boubrig eesti murdeid ja leiab erinevusi põhja- ja lõunamurde vahel nii häälikulises küljes, sõnade tähendustes, eri sõnavaras, käänamises ja pööramises, aga samuti ka konstruktsioonides. Ta leiab, et tallinna murre olevat tugevam, kõvem, tartu murre pehmem, mahedam; morfoloogiliselt olevat aga tallinna murre kindlam. Asjatu olevat tartu murdesse põlglikult suhtuda, sest uurijale pakkuvat tartu murre palju huvitavat. Ei saavat väita, et põhja-eesti murre on kirjakeel ja lõuna-eesti murre peab kaduma. Üldine eesti kirjakeel aga olevat väga vajalik. Üldise kirjakeele aluseks võivat Boubrigi arvates aga olla mitte ainult üks murre, vaid iga murre. Materjali kirjakeeleks tulevat hoolikalt valida murretest. Eesti keel pidavat toetuma ehtsale rahvkeelele ega olema mingi eestistatud saksa keel. Soome keel aitavat selgitada eestipäraseid jooni. Pealegi ei olevat erinevused põhja- ja lõuna-eesti murrete vahel ületamatult suured. Sõnade muutmisel tulevat valida selgemad, kõlavamad vormid, näiteks tulevat eelistada d-tunnuselist mitmuse nimetavat, sest -d aitab seda käänet eristada ainsuse omastavast jne. Ühinemine toimuvat kord-korralise lähenemise teel. Raamatutes olgu paralleelselt palasid mõlemas murdes. Ka kõrgemad organid võivat kaasa aidata kirjakeele kujundamisele. Kirik ja kool pidavat aitama luua uut kirjakeelt, mis ei ole ei tallinna ega tartu, vaid on eesti keel. Selleni aga olevat küllalt raske jõuda.

Nagu eelmisest selgub, oli "Beiträge'de" ajajärk võrdlemisi rikas mitmesugustest ettepanekutest ja teooriatest, kuidas ühe või teise murde baasil luua ühist nii põhja- kui lõuna-eesti murdealadel tarvitatavat kirjakeelt. Enamik neist

teooriaist olid eluvõõrad, osalt isegi fantastilised. Sageli kalduti mingi kunstliku keele loomise teele või taheti kahe erineva murde alusel koostada kirjakeel, mis ei toetuks kummalegi põhimurdeist. Kõige kainemad ja asjalikumad olid Rosenplänteri ettepanekud. Rosenplänter mõistis, et reaalseks võimaluseks ühise kirjakeeleni jõudmiseks on toetumine ühele, seejuures arvukama elanikkonna osa poolt arusaadavale murdele, s. o. põhja-eesti murdele. Ühtlasi näitas Rosenplänter küllalt selgesti, missuguseid paremusi pakuks kogu rahvale hariduslikult see, kui oleks tarvitusel ainult üks kirjakeel.

"Beiträge'des" ilmunud saksakeelsed arutlused ei määranud veel kindlaks eesti kirjakeele arenemise käiku. Endiselt ilmus neil aastakümneil raamatuid nii tallinna kui tartu murdes. Ei määratud siin ka lähemalt, missugusele murdele peaks toetuma põhja-eesti kirjakeel. "Beiträge'de" ajajärgul ilmunud kirjutised olid ainult kaudseks ettevalmistuseks hiliseema rahvuskeele kujunemisele.

10. O. W. MASING JA EESTI KIRJAKEELE MURDELISE BAASI KÜSIMUS.

Üheks kõige silmapaistvamaks eesti keele arendamise küsimuste käsitlejaks oli möödunud sajandi algul Otto Wilhelm Masing. Nagu teame, on Masing pärit pool-eesti perekonnast ja tundis eesti keelt juba lapsepõlvest saadik. Et ta sündis ja kasvas Lohusuus, siis on ta keeles rohkesti idamurde jooni. Ometi püüdis ta murdejooni oma keeletarvituses vältida ja kirjutada keeles, mis toetub senistele põhja-eesti keele traditsioonidele ja on arusaadav laiadele rahvahulkadele.

Oma seisukohti murrete ja kirjakeele suhete üle on ta korduvalt väljendanud.

Juba oma töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche", vaieldes sõna "misseks" kui murdelise vormi tarvitamise vastu, leiab Masing, et murdelisi vorme, mis sageli tekkivat lõualaiskusest (Maulfaulheit), tulevat kõigiti vältida. Ta

ütleb siin, et igal keelel on oma murded, milles esinevad eri maanurkades erinevad vormid. Kuid sellised murdelisused olevat labased ja neid ei tarvitatavat kirjanduses. Selliseid sõnu olevat saksa keeles, olevat ka meil, ja need ei esinevat klassikutel. Ei tulevat sõnu tarbetult üksteise külge lükkida, näit. mis tarbeks asemel misseks. Meie keel olevat rikas küllalt, et sõnu õigesti ja keelepäraselt ühendada. Polevat tarvis tarbetute murdesõnadega keelt koormata. Erinev olevat Peipsi-äärse toore rannatalupoja keel, erinevalt kõnelevat tsiviliseeritud virulane, järvakas, harju- ja läänemaalane. Samuti olevat Lõuna-Eestis terve rida eri murrakuid, näit. Rõuges, Harglas jm. Ta küsib, kas peame meie neid toorusi, neid moonutusi arvestama või koguni kasutama, meie, kes me ometi midagi õilsat oma teostes ja ettekannetes saavutada tahame. Haritud inimesed peavad rahva omaenese tasemele tõstma, mitte aga tema tasemele madalale laskuma. Et keelt konsekventselt arendades paremaks võib muuta, selle kohta võidavat rohkeid näiteid tuua. Teine samasugune kitsa murdeala sõna, mida laiemalt ei tunta, olevat sõna leed (vist verbist leema?). See olevat samuti kitsa murdeala (vist saarte) sõna, nagu seda on Alutaguse sõnad kiur, sõkkel, neor, niur, piga jne., mida ainult Alutagusel tuntakse. Ta ütleb siin lõpuks: "Kui kirjutatakse kogu rahvale ja tahetakse üldiselt arusaadav olla, siis ei tule provintsialismidele, mis ainult kitsas piirkonnas tuttavad on, mitte ainult vastu seista, vaid neid tuleb hoolikalt vältida, ehk tarvitada ainult siis, kui nad on liitsõnad vm., mis kõigi poolt on kergesti arusaadavad"[1].

Nagu siit selgub, on Masingu seisukoht tunduvalt erinev Rosenplänteri omast, sest viimane soovitas tarvitada rohkesti kohaliku murde sõnu, et neid laiemaile hulkadele tutvustada ja seega keelt rikastada, Masing aga vastupidiselt Rosenplänterile arvab, et kitsal alal esinevate murdesõnade tarvitamine keeles on keele risustamine, sest see ei soodusta laiematel hulkadel keelest arusaamist.

---

[1] Masing, Originalblätter, lk. 54 -

Mis puutub ühise kirjakeele baasi küsimusse, siis on Masing veendunud, et kirjakeeleks saab olla ainult põhja-eesti keel. Korduvalt astub ta Moritzi ja nende Tartu pastorite vastu, kes pooldavad lõuna-eesti kirjakeele säilitamist. Oma "Marahwa Näddala-lehes" ütleb ta avalikult, et seda tulevat suureks õnneks lugeda, et tartumurdeline piibel puudub. Ta märgib: "Tulleb siin tähhendada, et Tarto kelemurdesse Wanna-Testamenti weel mitte polle ümberpandud, waid et Tarto kele rahwal ommast käest muud ep olle, kui agga Uus-Testament. Se assi näitab peält nenda, kui peaks ta selle rahvale kahjuks ollema, mis õmmetige nenda ei olle; vaid tulleb sedda veel ennemine temale kassuks arwata; sest ja sellepärast, et nemmad Tallina kele Piiblid ostawad, ja tedda prugiwad, mis siis sedda head sadab, et möllemad kelemurded aega möda kokkosullawad, ja ühheks sawad"[1].

Masingu arvates väide, et lõuna-eestlased ei saavat aru põhja-eesti keelest, ei pidavat paika. Ta märgib selle kohta järgmises "Marahwa-Näddala-Lehe" numbris: "Wõime sedda kül julgeste, ja tõemõda teadmissest tunnistada, et se üks tühhi ja asjata waidlemine olnud, ja weelgi on, kui mõnned sedda püüdwad toetada, et Tarto rahwas Tallina kele kirja ei mõista. Kes umbrummal, ehk kes kui wõera kele mees, makele põhja weel polle jõudnud kätte sada, se ei mõista kül mittokõrd ei kumbagi kirja, waid leiab igga lehhe peäl tummedust, ei mitte kele, waid sellepärrast, et ta issi kele waesuse waewas, ehk et temmal ei parrajat tundmist, egga muud polle."[2] Seda seisukohta on veelgi teravamalt väljendanud Masing sama artikli nendes osades, mis tsensor Moritz maha tõmbas, kuid millest Rosenplänter siiski koopia on teinud ja sellega Masingu avaldused säilitanud.

Siin tsensori poolt kärbitud osas märgib Masing, et piibel olevat kirjutatud selges kirjakeeles ja sellest saadavat aru kõikide murrete piirkonnas, isegi Lõuna-Eestis. Ka see

---

[1] Marahwa Näddala-Leht 1822, nr. 48, lk. 381.
[2] Marahwa Näddala-Leht 1822, nr. 49, lk. 383.

asjaolu, et Masingu põhjamurdelist "Marahwa Näddala-Lehte" loetakse kõige rohkem "Tarto rahwa seas", kinnitavat seda, et lõunaeestlased saavad aru põhja-eesti keelest, sest kui see teisiti oleks, millega siis seletada seda suurt lugejate arvu. Samuti on maha tõmmatud artikli osa, milles Masing mõistab hukka Lõuna-Eesti pastorite katsed jätkata lõuna-eesti keeles raamatute trükkimist. Jäägu igas maanurgas, olgu põhja- või lõuna-eesti alal, kohalik murrak kodukeeleks, kuid kirjakeelena tarvitatagu seda keelt, "mis jo kirjutamise algmisest kõiges maailmas olnud, ja praego weel kõige rahwa seas petavaks on, se on se: et nenda kirjutada, kuida kindlaks rajatud ja harritud kirjakele järrele kõlbav, parras ja õige on."[1]

Ligikaudu samast ajast, nimelt 1820. a. on pärit ka üks O. W. Masingu kirjutis, mis kannab pealkirja "Ueber die Abweichung der dorptischen Mundart von der Allgemeinen oder der Schriftsprache, und worin eigentlich diese Abweichung besteht." Selles kirjutises püüab Masing näidata, et põhja- ja lõuna-eesti murde erinevused ei olevatki nii suured, kui arvatakse. Tartu murre erinevat sõnavaralt, kuid sõnavaralisi erinevusi leiduvat ka teistes murretes. Ka grammatiliselt ei erinevat tartu murre põhiliselt kirjakeelest. Ainult lõunaeestikeelsed raamatud olevat vigased. Lõunaeestlastele olevat omane nn. "lõualaiskus" ja sellepärast olevat sõnad lühemad. Põhja-eesti keel olevat täielikum ja sellepärast armastavat ka lõunaeestlased põhja-eesti kirjakeelt.

Masing aga ei piirdu ainult sellega, et ta võitleb põhja-eesti-murdelise kirjakeele õiguste eest ja soovitab seda üldiselt tarvitatavaks kirjakeeleks, vaid ta püüab selgitada ka põhja-eesti murrete erijooni ja põhjaeestilise kirjakeele baasiks olevat murret. Selleks uurib ta eesti murdeid. Nii kirjutab ta ühes 1816. a. kirjutatud kirjas (24. rukkikuu p.) enda kohta: "Makele pärrast ollen minna mitto tekäimist enne-

---

[1] H. Rosenplänter, Stücke und Stellen, welche der Censor des Näddala-Lehti Mts. gestrichen, 1822, RKM, käsikiri.

sele teinud: ollen Wirro - Jerwe - Harjo - Läne - Willandi - Tarto ja Allutagguse maad läbbi käinud ja keigis paigus paljo ma kele polest õppind, ja selle visiga tundma sanud, mis temma pärris põhhi ja juur, ni kui sedda, mis temma kõrwalissed wessiwõssud, temma kuiw raud, käsnad, samlad ja temma pahkad on. Perno male ei ma olle weel joudnud, agga lotan." Eriti olevat ta rahvaga juttu ajanud kõrtsis ja nii õppinud keelt tundma. Mis puutub Pärnumaasse, siis hiljem on ta ka seal käies jälginud näit. Audru ja Pärnu ümbruse keelt. Ühes kirjas kõneleb ta, kuidas ta Kirepi kõrtsis kohanud Põidelt päritolevat kutsarit ja seda kasutanud keelejuhina saarte murde tundmaõppimiseks (vrd. kiri 25. aug. 1820).

Uurides eesti murdeid, on ta püüdnud leida eesti kirjakeele baasi ja on jõudnud tulemusele, et selleks on eelkõige Järvamaa ja Virumaa maamurde osa murre. Ta kirjutab selle kohta oma "Pühhapäwa wahheluggemisi" tutvustavas kirjutises 1818. a., mis ära trükitud "Beiträge'de" XVI vihikus 1822, järgmist: "Murre, mida ma kasutasin, on nimelt see, mis on omane Virumaa maamurde osale ja Järvamaale, ja mis on kogu rahva poolt tunnistatud kõige kõlavamaks, ja mida iga eesti rahvakeele tundja peab eesti "atitsismiks", ja mis oma peenuse ning harituse tõttu kirjakeeleks eriti sobib ja selleks tõsta väärib"[1].

Seda eesti "Atikat" on ta püüdnud oma kirjades veelgi lähemalt määritleda, rõhutades, et kitsamalt olevat selleks alaks Maarja-Magdaleena, Väike-Maarja, Simuna, Viru-Jaagupi ja Ambla. Ühtlasi püüab ta sel puhul õigustada oma õ-tarvitamist sõnades nagu õskama, kõhhe jne., sest nendes esinevat ka kirjakeele baasiks olevates kihelkondades õ. Seega on Masing esimene, kes kirjakeele murdelise baasi küsimuse üles tõstab ja selle ka omamoodi lahendab, toetudes seejuures siiski õige tunduval määral oma kodumurdele - idamurdele.

Kui me jälgime O. W. Masingu keeletarvitust, siis märkame, et see mitte kõikides küsimustes eelkäijate keeletarvitusega kokku ei lange, vaid siin enam silma paistavad idalised

[1] Beitr. XVI 1822, lk. 59.

jooned. Nii näeme kõigepealt, et Masing liialdab õ tarvitamisega o asemel, tarvitades ida- ja rannikumurde (Lohusuu, Lüganuse) mõjul õ-d ka niisugustes sõnades nagu õskand, kõhhas, õmmetige, õtsas, õksad, õstma, õtse~otse, otseköhhe, õtsib jt. Teatavasti leidis Masingu õ-tarvitamine neis sõnades vastuseisu ja Masingule heideti täie õigusega ette, et ta siin idamurde jooni püüab kirjakeelde tuua.

Idamurde häälikulistest joontest Masingu keeletarvituses võiks veel märkida näiteks vorme nagu riddasse 'ritta, reasse', ladduwad 'laovad', mällestada 'mäletada', kattussed (üldine oli sel ajal -ks) jm.

Käänamise alalt võib märkida, et tal varasemates töödes paiguti saav kääne on st-lõpuline, näit. ei jõudnud õigest ajast seie (PVL IV, 11). Ka i-mitmuse tarvitamist tuleb siduda idapoolsete murrakutega (e R, Viru), näit. neist asjust, ramatuist, teisis paigus, päwil, mitmist jne. Senise kirjakeele traditsiooni jätkamist võib märgata mitmuse osastava diftongi tarvitamisel, näit. sibbulaid, märatumaid jne., kuid ka honid 'hooneid', sesuggusit (e-tüvelised). Hoopis erinevalt Helle poolt rajatud traditsioonist tarvitab aga Masing ainsuse osastavat, kus ta eelistab põhja-eesti murdepärast nõrka d-lõppu, näit./tännasid/ Jummalad, märatumad kehha, ühheksa ammetid jne., kuigi ta tarvitab ka ädikat, hõbbedat, rasket jt., paralleelselt isegi penard~penart. Kõrvalepõikeks traditsioonipärasest tarvitusviisist on ka paralleelne juurde~jure tarvitamine, kusjuures ilma klusiilita vorm on siiski harilikum. Teatavasti on ka tänapäeval idamurde alal paralleelne esinemus. Seega on Masing esimesi, kes meie kirjakeelde toob juurde-tüüpi illatiivi.

Verbi alal jätkab Masing üldist traditsioonipärast keeletarvitust, näit. tarvitab paralleelselt -nd~-nud vorme (sanud, piddanud, teinud, jõudnud, kuid ka kullotand, õppind, prukind, kirjutand), tarvitab isegi läänelisi ep olle, tahtwad, moistwad, tundwad, õppetud, nimmetud vorme, mis tolle aja kirjakeelde olid juurdunud. Sellest hoolimata leidub tema keeles aga ka idalisi jooni. Nii näiteks tarvitab ta tea-

tavates verbides si-liise imperfekti asemel i-list imperfekti, näiteks ütlite~ütlesite, ütlin, tarvitab paralleelselt olid ja olliwad, nähnud ja näinud, tarvitab paiguti isegi rannikumurdelisi vorme, nagu leieta, annetud. Kõige varasemates töödes esineb isegi mõningaid tunnuseta kse-oleviku vorme, näit.

> Piggi sapad panna jalge ja et oleks kaunis valge wäwli tuld seal tehhakse ... (Orig. 32);
> ... kookrauad, misga lukkud lahti känatakse, kui wargile minna ... (Orig. 39)

Sõnavaraski on tal idalisi jooni, näit. tähhe katsujad, tännawootse, töuras jt.

Seega ei saa pidada ülekohtuseks L. Luce poolt kirjutatud arvustust Masingu töö "Originalblätter" kohta[1], milles Luce ütleb, et Masing lähtuvat oma murdest ja sellepärast ei pidavat õigeks vorme, mis teistes murretes esinevad ja samuti tuntud on. Luce arvates ei tohiks provintsialisme keeles pahaks panna, sest normeeritud kirjakeel pole veel ju Eestis välja kujunenud.

Masing on meil kirjameestest esimene, kes teravalt ühise kirjakeele küsimuse üles võttis ja ühtlasi nõuded esitas ühise kirjakeele murdelise baasi ning sellega seoses sõnade ja vormide tarvitusviisi kohta. Kuigi ta oma murde mõjul idamurdelisi jooni keelde tõi, aitas ta oma seisukohtade ja keeletarvitusega kirjakeele arenemisele kaasa.

11. XIX SAJANDI 1. POOLE AUTORITE KEELE MURDELISEST TAUSTAST.

XIX sajandi 1. poolel hakkasid teatavasti sakslaste kõrval ka eestlased maarahvale kirjutama. Kuigi avaldatavad raamatud olid saksa keelest tõlgitud lookesed, oli nende keel

---

[1] Käsikiri Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis (ÕES MA 91).

siiski rahvapärasem kui varasemate saksa pastorite (Luce, Willmann jt.) oma. Seetõttu kujunebki XIX saj. esimene pool teataval määral ülemineku aeg saksapäraselt kirjakeelelt rahvapärasele kirjakeelele.

Mis puutub selleaegsete eesti päritoluga autorite keele murdelisse tausta, siis toetuvad põhja-eesti autorid kõik senisele pastorite poolt ainuõigeks tunnistatud piiblikeelele, lisandades aga sellele rea rahvapäraseid jooni oma kodumurde piirkonnast. Et suur hulk selleaegseid kirjamehi olid köstrid-koolmeistrid, siis hindasid nad enamikus väga kõrgelt senist põhja-eesti keskmurdele toetuvat keeletarvitust ja isegi kordasid suurel määral pastorite poolt saksa keele mõjul tehtud vigu. Seejuures on tähelepandav, et mida vähem üks või teine autor hindab pastorite autoriteeti, seda rahvapärasem on ta keeletarvitus.

Kõneldes eesti päritoluga autoritest, võiks nimetada sajandi algusest Kr. J. Petersoni, kes teatavasti hindas kõrgelt oma emakeelt ja püüdis seda rahvapäraselt tarvitada. Jättes kõrvale tema värsivormilised tööd, mis olid teatavasti kirjutatud rahvalauluvormis, tuleb Kr. J. Petersoni keeletarvitust jälgida tema kirjade ja päevaraamatu põhjal. Kuigi ka Petersonil esineb vigu, näit. objekti tarvitamisel (läks linna omma armsad wannemad watama), on ta keel üldiselt rahvapärane ja toetub täiel määral põhja-eesti keskmurdele. Nii näiteks eelistab ta tarvitada de-mitmust: lomadele, ellajattele, inglidest, pudest, kiwwidest jne., kuna i-mitmust esineb harva: silmita. Samuti tarvitab ta reeglipäraselt ka mitmuse osastavat, näit. ellawaid waimusid, päiwi jne., erandiks: uhki.

Ka oleviku 3. pöörde (näitwad, tahtwad, laskwad), da-infinitiivi (näitada, arwada, nähha) ja nud-kesksõna (kaswanud, õppetand, eksinud, walletanud) tarvitusviis vastab täiel määral kirjakeele omaaegsele pruugile. Erinev on vahest kesksõnast ainsuse partitiivi tarvitamine, kus ta eelistab teiste partitiivide eeskujul t-lõppu, näit. (ussun nenda) ollewat, (kuuldes innimest) õppiwat, kuid siiski ka (arwawad) ollewad.

Et Kr. J. Petersoni vanemad olid pärit Viljandi kihelkonnast, siis esineb Petersoni keeletarvituses ka mõningaid lõuna- ja läänemurretele omaseid jooni, näit. talupoeg asemel esineb lõunamurdeline tallopoig, esinevad vormid säetud, töine, läänemurretega on ühine kä (se on kä) jne. Endise kirjakeele mõjul esineb paiguti ei olle kõrval veel ep olle jne.

Üldiselt tarvitab Kr. J. Peterson tolleaegset keelt kirjas tunduvalt paremini kui teised tema kaasaegsed. Et aga ta eestikeelsed tööd trükki ei pääsenud, ei saanud need mõjustada kirjakeele üldist arenemist.

Hoopis vähem ühtlust ja senise kirjakeele traditsiooni arvestamist leiame teiste tolleaegsete autorite keelepruuki jälgides. Näitena võiks siin mainida ehk Rosenplänteri õpilase, hilisema Sauga koolmeistri Abram Holteri keeletarvitust, kelle tööd ilmusid samal ajal (1818 - 1823).

Nagu Masingul leiame ka Holteril põhja-eesti murretele omast d-lõppu ainsuse osastavas, näit. ramatud, pabberid, 4 koppikad, selged.. õhko, samuti näggi tullevad, ütles seiswad, kuid selle kõrval esineb ka Thor Helle ajal tarvitusele tulnud t-d, näit. rummalat jutto, 4 koppikat, 2 lehte pabberit jne. Mõlemaid esineb Holteril paralleelselt.

Inessiivis esineb Holteril järjekindlalt tugev aste jalg-tüüpi sõnades, näit. rikis 'riigis', aegus, selgas, aedas, raudas, kohtas jne.

Mitmuse osastavas tarvitab Holtergi diftongilisi põhjaeesti keskmurde vorme, näit. ramatuid, trükkiaidgi, antjaid, kuid selle kõrval on tal ka murdepäraseid hernid, palwid, hammid jne. Puhtläänelised on aga sellised Holteri vormid nagu penikessi jurikud, lambud e. lammud, rattud.

Kohaliku murde esinemusega tuleb seletada ka selliseid osastavaid kui wikkatissi, sidronisi, samuti ka a-lisi osastavaid: pöska, käsja, lehta, pasa, tähtä, seltsa, särka, ranga, konta, kiwwa jne.

Mis puutub mitmusesse, siis on Holteril tarvitusel nii de-, e- kui i-mitmus. Hariliku de-mitmuse (näit. innimestele, hoostele, kalladel) kõrval esineb jalg-tüüpi sõnadest

küllaltki rohkesti ka e-mitmust, näit. päiwest, tähtega, tallopoegele, härge silme (pihta) jne. Peale e-mitmuse leidub aga ka i-mitmust, näit. hambust, asjust, kindaiks, rihmuks, teiliskiwwast, padjule jne.

da-infinitiivi esinemus vastab üldisele selleaegsele tarvitusviisile, kuid siiski leidub ka murdejooni, näit. käskis katsu, adert laska, maksa, kuid ka: lasta, leppida jt. Tolleagsele üldisele tarvitusviisile vastavad vormid nagu andwad, nimmetakse, selletud, kuid esineb ka piddawad, teggewad jne.

Teistest murdejoontest võib märkida näit. riipso, raiskanud, nattukse, solatse; padidega, sõbrade; lebba 'leiva', rähhäga, maial, näme, jooksis kamre jne., wahheda noaga, nende maggo on hea 'maitse', lümmitas mahha jne. Nagu selgub, ei olnud sajandi algupoolel kirjakeel veel kuigi kindel ja selles esines terve rida kõikuvusi, mis olid murdest tingitud, näit. Masingul ja Holteril.

Järgmiste aastakümnete autoritest võiks esile tõsta kõigepealt Muhu köstrit Carl Wilhelm Freundlichi, kes on tuntud terve rea rahvaraamatute autorina, näit. "Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest, Muhhoma hundi jahhist, Jännese õhkamisest ja Rehhe pappist luggeda" 1837, "Appolonius, Tirusse ja Sidoni kuningas" 1846 jt. Ka Freundlich kasutas põhiliselt üldarusaadavat põhja-eesti murret, kuid temagi töödes on palju kohaliku murraku jooni. Sellistest joontest võib märkida

a) vorme nagu ühtegid, siiskid, nobbesti, saggest, siint 'siit', mo, meite, püstis 'pistis', pilli 'pilv', warsi 'varsti', wammus üll, walk 'välk', abbu 'piht' jne.

b) ill. tubba astu, abbi tulla, jure, elluse;
iness. jalgas, tükkis, kohtas, tundis, selgas jne.;
pl. part. heina-sada;
kibbed 'kibedat', väetima, õnnetumaks;

c) ep olle; annud, ellatand, kirjutud;
laulada, kulada; laulajad;
Ärra tõstig 'ära tõsta'.

Nagu selgub, on Freundlich selle aja kirjameeste hulgas väga murdepärase keeletarvitusega, esitades isegi selliseid murdejooni, millised teistel autoritel puuduvad (näit. saartele omane keeldköne vorm jm.). Ometi ei ole Freundlichi sõnastus vaba kirikukirjanduse mõjul tekkinud vigadest, näit. objekti tarvitamisel (õnnistan ma ommad lapsed jne.). Kuigi Freundlich on palju kirjutanud, ei ole ta avaldanud märgatavat mõju eesti kirjakeele kujunemisele.

Hinnatavam kui Freundlichi töö kirjanduse alal ja keelerakenduses on Johann Sommeri (Suve Jaani) töö. Et ta oli sündinud Tallinnas ja arvatavasti noorpõlvegi veetnud põhja-eesti keskmurde piirkonnas, siis on tema keeles murrete mõju vähem märgata, kuigi ta hiljem töötas kauemat aega Viru- ja Pärnumaal. Tema tööd "Wenne südda ja Wenne Hing" ja "Luige Laus" olid omal ajal küllaltki levinud ja nendes tarvitatud keel võis olla eeskujuks teistelegi.

Et saada pilti Sommeri keeletarvitusest, olgu siin esitatud mõningaid jooni ta keelest. Sommeri elavat huvi keele vastu näitab asjaolu, et ta püüab selguse mõttes järjekindlalt rakendada Masingu poolt soovitatud välte- ja palatalisatsioonimärki, näit. tũnnete, mũlle, ónne, isegi kaldásse, wąllidaste, kunni jne.

Üldiselt on omane Sommerile põhja-eesti keskmurde keel, näit. tarvitab ta: kautama, wausid, lautas 'laotas', mõet, hüidwad, naesterahwas, kärsakad jne.

Morfoloogia alal võib samuti esile tõsta tolleaegses kirjanduses esinenud ja läänemurrakuile toetuvaid jooni, nagu tugevaastmelist inessiivi: kǫttis, méles, súres, hulkas, léndus, kohtas, selgas, rindas, aga ka rindus, elloaeges; illatiiv on méle, júre kujuline.

Ainsuse partitiivis on tal Thor Helle eeskujul - t: ellawat tuld, põhjatumat ahnust jne.

Mitmus on Sommeril peamiselt de-line, näit. kunningatega, tõistest rikidest, hea kombedega~kombetega, kuid leidub näiteid ka i-mitmuse tarvitamisest, näit. assemiks, kunningaiks,

wahwaist teggudest, mõttis jne.

Paiguti esineb Sommerilgi läänemurdelist nõrgaastmelist mitmuse omastavat, näit. saeade kaupa, hobide all, koddanikude, sõbrade. Mitmuse osastav on samasugune kui teistel autoritel, näit. hunnikuid, hagganaid, isegi vigaselt, emmaid, kuid kahesilbilistest kolmandavältelistest tarvitatakse tavaliselt -id lõppu, näit. tütrid, hammid e. hambud, wõerid, liikmid jne. Esineb ka põhjaeestilist a-osastavat: süratükka, püssa.

Verbivormide tarvitusviis on peajoontes samasugune kui teistel tolle aja autoreil, nii on nud- ja nd- kesksõna vormid paralleelselt esinemas, näit. mõttelnud, uppunud, sanud, kuid neland, oskand, raiskand, tud-kesksõna vormides puudub kausatiivide liide, näit. nimmetud, õnnistud, häwwitud. Märkida võib siiski, et kontraheerunud verbide da-infinitiivis ei esine tugevat astet, näit. aidata, hukkata, kuid des-infinitiivis esineb see veel, näit. ohkades, ärkades, põlgades, möllades. Sõnast kõnelema tarvitab Sommer põhjaeestilist da-infinitiivi: kõnneleda, sõnast laskma samuti põhja-eesti läänealale (Pä, Lä) omast vormi laska.

Tähelepanu väärib, et oleviku mitmuse tugevaastmelise 3. pöörde kõrval (andwad) esineb Sommeril juba nõrgaastmeline, näit. rägiwad, mis omane keskmurdele. Lihtmineviku 3.pöördes puudub aga tunnus -vad, mis samuti on omane keskmurdele (ollid).

Sommeri keeletarvituse kohta võib seega ütelda, et temal enam kui paljudel teistel tolleaegsetel autoritel esineb põhja-eesti keskmurde jooni. Ometi ei ole ka tema tööd vabad murdejoontest. Nii võib läänelistest joontest nimetada selliseid kui

a) konsonantühendi puudumine mõnes sõnas sõna algul: sõa rummid, rummid rummiti~trummid, rasind 'kraasinud', sõnad nagu rähha, tullewalgudega 'välkudega', home, lamma talled; samuti tarvitab ta ka mõningaid läänepoolseid murdesõnu, nagu ladduma 'jooksma, põgenema', kört 'undruk, seelik', lossa (tem-

ma olli lossas wankre tagga), pakkiline, pihherdama, ärrapudratud 'segi tallatud', wahhe 'terav', wallidaste 'kiiresti', innimesed karrisid 'karjusid' jm.

On aga huvitav, et läänepoolsete joonte kõrval on temalgi mõningaid idalisi jooni, näit. esineb tal mõnikord, kuigi harva, saavas käändes -st, näit. langes iggawessest alla, jäen kolmest päewast. Ida poole viitab ka järgsilpide diftong lane-sõnades: wennelaene, wennelaesed, waenlaene jne. Üldiselt on aga idalisi jooni siiski vähe. Põhilised on keskmurde jooned.

Kui üldiselt jälgida XIX sajandi esimese poole keeletarvitust, siis peab märkima, et see põhja-eesti alal pole kaugeltki ühtlane. See on arusaadav, arvestades selle aja kirjasõna väga piiratud levikut võrreldes tänapäevasega. Et peamiseks kirjanduseks nüüdki oli veel vaimulik kirjandus, siis avaldub sel ajajärgul piiblitõlke keele mõjugi veel õige tunduval määral, kuigi sellised autorid nagu Rosenplänter ja Masing olid mõnevõrra kahtlusi avaldanud senise vöörapärase kirikukeele vastavusest rahvakeelele. Oma murdeliselt taustalt toetub üldiselt selleaegsete autorite keel põhja-eesti keskmurdele, kuid kaugeltki mitte samal määral. Nii näiteks oli vaadeldud autoritest Kr. J. Petersoni ja J. Sommeri keeletarvitus kõige lähem põhja-eesti keskmurdele, kuigi üks autoreist oli pärit keskmurde lõuna-, teine põhjaosast. Enamik selleaegseid autoreid tarvitas oma kodumurde mõjul läänepoolsete murrete erijoontega keelt. Kõige murdepärasemat keelt tarvitas vahest Freundlich oma teostes, kuid murdejooni esines ka Holteri, Lorenzonni jt. läänepoolse päritoluga autorite keeles. Et Rosenplänteri mõjul rida Pärnu ja selle ümbruse köstreid ral varaamatuid kirjutama hakkavad, siis on sel ajal läänemurde mõju kirjakeelele küllaltki tunduv. Vastukaaluks sellele oli aga Rosenplänteri sõbra O. W. Masingu keeleline ja kirjanduslik tegevus, kes oma töödes teatavasti rakendas rohkesti idamurde jooni. Kuigi kord-korralt suurem ühtlus kirjakeelde sugeneb, püsib kahe äärmise murde mõju ka veel sajandi teisel poolel.

12. PÕHJA-EESTI KESKMURDE MÕJU SUURENEMINE F. R. FAEHLMANNI JA E. AHRENSI KEELELISE TEGEVUSE MÕJUL.

F. R. Faehlmann kirjutas teatavasti suhteliselt vähe eesti keeles. Tema keelelised tööd, aga isegi tema müüdid ilmusid ÕES-i "Toimetistes" saksa keeles. Tema eesti keele rakendust näeme peamiselt tema kalendrijuttude najal.

Mis puutub Faehlmanni keeletarvituse teoreetilisse külge, siis seda käsitleb Faehlmann korduvalt õige mitmes oma töös. Nii märgib ta eesti verbide konjugatsioone käsitlevas kirjutises oma töö murdelise tausta kohta järgmist: "Ma olen selles töös arvestanud ainult üht piiratud murret, sest ma olen veendunud, et ainult sel teel on võimalik keele uurimine. Minu murdeks on Virumaa maamurre ja Järvamaa rahvakeel; kuid peaaegu kõik see on kehtiv ka ülejäänud tallinna-eesti keele alal ja enamik sellest isegi tartu murdes"[1]. Sedasama kordab Faehlmann ka 1844. a. oma töös eesti deklinatsioonidest, kus ta ütleb: "Ka oma selles käsitluses olen ma kinni pidanud ainult ühest tallinna-eesti murdest. See murre on aga ka kõige puhtam, kõige levinum ja peaaegu sama mis O. W. Masingu murre"[2]. Seega on Faehlmann arvamisel, et eesti kirjanikele kõige sobivamaks baasiks on Järvamaa, s. o. Faehlmanni kodukoha murre, mille puhul ta ühtlasi aga arvestab ka Virumaa maamurde ala, mida rõhutas juba O. W. Masing oma sellekohastes käsitlustes.

Oma kirjutistes toetubki Faehlmann oma kodumurdele, püüdes ühtlasi fikseerida vastavaid reegleid, näit. pluurali partitiivi jne. kohta, kusjuures ta oma seisukohtades tunduvalt erineb Hupelist, tuues juurde uusi vorme, näit. illatiivis delõpulise vormi: säärde, juurde jne. Samuti annab Faehlmann

---

[1] F. R. Faehlmann, Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen, Dorpat 1842, lk. 12.

[2] F. R. Faehlmann, Ueber die Declination der estnischen Nomina.- Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 3, Dorpat 1844, lk. 20.

kindlad reeglid ainsuse osastava (kallewit, kirrikut, kibbedat, joont) ja mitmuse osastava kohta, soovitades mitmuse osastavas tarvitada diftonge juhtudel nagu teibaid, laggedaid, kusikuid, kirweid, liikmeid, obboseid, kangruid (vrd. Hupel - wõtmid), kuid siiski murdepäraselt wankrid, soldatid. Eelmiste autorite eeskujul lubab ta ka a-d, näit. sona, kotta, rotta.

Tähelepanu väärib ka kontraheerunud verbide da-infinitiiv, kus ta soovitab -ta-tunnuselist nõrgaastmelist vormi, näit. wissata, pursata, rosata, tuisata, raisata, õisata jne., mida mainis juba Hupel, kuid mis tegelikus kirjakeeles esines ainult juhuslikult -da-lõpulise vormi kõrval. See vastab ka põhja-eesti murrete, eriti aga keskmurde esinemusele.

Faehlmanni tegelikku keeletarvitust on võimalik kõige paremini jälgida tema kalendrijuttude põhjal. Tuleb märkida, et Faehlmanni keel ei erine kuigi palju tänapäevasest, kui mitte arvestada vana ortograafiat ja mõningaid häälikumuutusi, mis toimunud hiljem, näit. o muutumine u-ks järgsilpides (näit. kogoni, Võro, olgo) või Faehlmanni ortograafiale omaseid jooni (h mittemärkimist sõna algul: akkas, appu, obose).

Faehlmanni tekstides esinevad tänapäevagi keeles tarvitatavad diftongid nagu ea, 'hea', ka näeb, käe. Keskmurde joontest võib märkida selliseid, nagu

1) õntsaks, 2) Willandi, külle , 3) põesaste, wõerutamist, 4) näust, tuast, 5) osalt ka pääw.

Läänepoolsetele murrakutele viitavad ainult mõned jooned, näit. jäggo, poea, aeal.

Morfoloogilistest joontest äratab tähelepanu nõrgaastmeline seesütlev, näit. seljas, hulgas, isegi kimbus jne.

Ka mitmuse osastava esinemus vastab põhja-eesti keskmurdele, näit. räkijaid, illosaid, laitjaid, ramatuid, isegi sõnnumeid, nisugguseid. Esinevad ka sellised osastavad nagu odre, püksa jt.

Idapoolsete murrakute mõjul on ka Faehlmannil de-mitmuse kõrval i-mitmust, näit. kõigis paigus jmm.

Verbivormidest tuleb idamurdelisena märkida vad-lõpulist

imperfekti ja konditsionaali. Nii esineb tal peaaegu järjekindlalt vorme nagu jooksiwad, astusiwad, akkasiwad, andsiwad, läksiwad, tuliwad jne., kuid nende kõrval ka üksikjuhtudel lubbasid. i-tunnuselist imperfekti esineb siiski vähe: kulin 'kuulsin', lassin 'lasksin'. va-tunnus esineb ka konditsionaalis: leiaksiwad.

nud-kesksõnas on esinemus samasugune kui teistel autoritel, näiteks solkind, wäsind, aga andnud, teinud, sanud.

Märkida võib ka j kadu tagavokaalide vahel sõnus nagu ei saa 'saja' , koas, paast, ka naal 'najal'.

Kuigi ka Faehlmanni keeletarvitus oma murdeliselt taustalt täiesti ühtlane ei ole, tuleb siiski Faehlmanni hinnata seetõttu, et ta enam kui teised autorid nii oma keelekäsitlustes kui keeletarvituses toetus põhja-eesti keskmurdele.

Samal ajal kui Faehlmann, asus teatavasti ka Ed. Ahrens eesti keele grammatika küsimuste käsitlemisele. Oma grammatikas (1843) leiab ta, et polevat õige arvata, nagu oleks eri murrete grammatilises struktuuris erinevusi. Erinev olevat ainult eri murrete sõnavara, mitte aga grammatika. Seda kinnitavat peale muu veel see asjaolu, et tema grammatika ja Faehlmanni deklinatsiooniõpetus olevat ilmunud samaaegselt ja olevat olnud täiesti iseseisvad tööd, kuid hoolimata sellest, et Faehlmann toetub Järva- ja Virumaa murrakuile ja Ahrens Kuusalu murrakule, olevat nende poolt esitatud vormid peaaegu eranditult samad. Sellest teeb ta järelduse, et kogu eesti rahvakeel on arenenud samade grammatiliste seaduste kohaselt.

Et Ahrensi grammatikas esitatud ja Kuusalu murraku põhjal soovitatud vormid üldiselt vastavad põhja-eesti keskmurde esinemusele ja põhijoontes ka varasemale kirjakeelele, siis tulidki need vormid teataval määral tarvitusele, kuigi mitte otsekohe.

Häälikulisel alal soovitas Ahrens kohaliku murde mõjul, toetudes ka teistele põhja-eesti murretele, järgsilpides loobuda o tarvitamisest ja siirduda u tarvitamisele, mis teatavasti sajandi kolmandal veerandil ka tarvitusele tuli.

Astmevahelduskküsimuste alal fikseerib Ahrens

1) saud 'saod, sõnast saad', maud (sõnast madu), kaub, lautama;

2) söed (:süsi), köeb; noad (:nuga), toad (:tuba); rea (:rida), pea (:pidama).

Ta peab õigeks pikki vokaale märkida mitte diftongiga murdepäraselt, vaid pika vokaaliga, näit. äär, läätse, käänama; rööm, hööruma, löötsutama, samuti hääl, sääsk, möök, pöösas, isegi nööl, sööl. Et rahvakeeles ka diftonge võib kuulda, siis lubab Ahrens paralleelselt märkida ka pea, peale (mitte peäle), peasema, seal, seadus, teadma ehk pääle, pääsema, säädus, täädma jt. Eelistab ta aga pikka vokaali, toetudes Hornungile. Õigeks peab ta ka põhja-eesti murretes esinevaid uusi vorme, nagu aeg (mitte: aig), poeg, aer, kaebama, kaev, koer, laenama, laev, aga ka laene, naene.

Et ta lisamärke ei armasta, siis jätab ta õ, välte- ja rõhumärgi märkimata, kuigi ta neid nähtusi tunneb. Teiselt poolt aga püüab ta märkida ŋ häälikut ng-ga, mistõttu ta kirjutab: hingg: hinge jne.

Mis puutub käänamisse, siis võib märkida järgmisi Ahrensi poolt antud norme:

1. Ainsuse osastav aasta-raamat - tüüpi sõnades on t-lõpuline: kobarat, hunikut, voodit, surnut jne., seega erinev keskmurde esinemusest.

2. Mitmuse omastav on samasugune kui praeguses keeles, näit. nahkade, mändide, kinggade; juurte, kobarate, rikaste, õndsate; mõtete, pimedate, kuid ka: kätte, wistrikude, taimete. Üldiselt toetub keskmurdele.

3. Mitmuse osastava reeglid Ahrensil toetuvad samuti suurel määral keskmurdele, näit. annab ta a-tüveliste puhul, mille 1. silbis on e, osastava lõpu u: heinu, kellu, hellu, samuti ä ja ö puhul: käsnu, jääru, rängku, söötu; i-tüveliste puhul on mitmuse osastava lõpul -sid või -a: hakkisid, tanggisid, tükkisid - tükka, keppisid - keppa, püksa jne.; samuti u-tüvede puhul: aerusid, kaevusid, kuid ka auka, hilpa, kirpa, laastusid ~ laasta.

Senise traditsiooni ja põhja-eesti keskmurde mõjul on

ader-tüüpi sõnades mitmuse osastav nõrgaastmeline, s. o. sõnatüüp on astmevaheldusetа, näit. nabru, nõdru, sõbru, põdru, tedri jt. Need Ahrensi poolt antud mitmuse osastava reeglid toetuvad keskmurdele ja on osaliselt tänapäevani püsinud.

Samuti toetuvad keskmurdele ka maa-tüüpi sõnade reeglid: häid, päid, kuid selle kõrval ka püüsid, teesid, töösid.

Erinev tänapäevast, kuid murdes esinev on usklik-tüüpi sõnade käänamine, kus Ahrens tarvitab vorme: uskliku, usklikku, usklikud, usklikude, usklikusid e. usklikusi.

aasta- madal- mõte-tüüpi sõnades on esinemus samasugune, kui see oli selleaegses kirjakeeles: -id liitub kas vokaalile või tüvekonsonandile, näit. harakaid, rikkaid, kohtuid, kuid tütrid, kandlid, õigid, äkkid, riidid, hobusid; vahel olevat siiski kuulda ka vorme nagu katteid, istmeid, seega ka e-tüvede puhul diftongi. Selles küsimuses erineb seega Ahrens teatud määral Faehlmannist.

Kääne, mille Ahrens laenas soome keelest ja rannikumurdest, mis aga ei esine keskmurdes, on essiiv. Ta märgib, et seda käänet seni kirjakeeles pole tarvitatud, kuid et see vääriks sissetoomist.

Illatiivis soovitab Ahrens murdekohaselt sse-lõpulist või lõputa vormi, näit. hädasse, häbisse, kübarasse, sänggi, silma, samuti keele, juure. Erinev on ainult teoretiseeritud vorm koku, jõke, sõta, tupa. Viimaste vormide kinnituseks toob ta soome keele, kus on juureen, ja rannikumurde, kus on käde, vede.

Mitmuse käänetest annab Ahrens nii de- kui i-mitmuse, näit. omastava põhjal jalgadeks, naelteks, kinnasteks, vigadest, rietest, seppadel, silmadeta jne., mida on võimalik kõikidest sõnadest tarvitada, ja osastava põhjal moodustatud i-mitmuse, mis esineb paralleelselt de-mitmusega, kuid mitte alati, näit. jaluks, heinust, silmis, kõigis, tühjest, küüsis, nädalais, raamatuist, hobusis, isegi rauus (raudades), häris (härgades), seus (sigades) jm. Viimast esinemust kasutas Ahrens mitte keskmurde, vaid soome keele ja mõnel määral

rannikumurde eeskujul.

Mis puutub verbide pööramisse, siis on Ahrens siingi eelkõige toetunud keskmurdele, tuues aga siiski soome keele eeskujul sisse neid vorme, mis esinesid teistes murretes, näit. annab ta imperfekti mitmuse 3. pöördes ainult -sivad-lõpulise vormi, asetades sid-vormi sulgudesse, näit. valasivad jne. Üldiselt soovitab ta si-tunnuselist imperfekti, kuigi ta tunneb ka i-list, näit. heidin, joodin, keelin, kuulin, laulin.

nud-kesksõnas soovitab ta vastupidiselt keskmurdele nud-tunnust, kuigi märgib, et eelneva vokaali puhul võidavat tarvitada ka lühemat nd-vormi, näit. osand, armastand, karand, tõmmand jne.

Oleviku mitmuse 3. pöördes peab ta vanaks kirikukeelseks esinemuseks vormide leidvad, kiitvad, tahtvad tarvitamise, mis küll leidvat tuge soome keelest, kuid mille asemel tänapäeval eestlane tarvitavat nõrgaastmelisi vorme leiavad, annavad, tahavad, kiidavad, laulavad, lasevad, kuulevad jne. Seega aitab Ahrens kaasa nõrgaastmelise vormi levimiseks.

Umbisikulises tegumoes peab Ahrens kirikukeelseteks läänelisi vorme armastakse, armastud, märkides, et selliseid vorme eestlane ei tundvat, vaid ta tarvitavat reeglipäraseid vorme armastatakse ja armastatud. Kindla kõneviisi lihtmineviku mitmuse 3. pöörde eeskujul tarvitab Ahrens ka tingiva kõneviisis -ksivad vormi, mis samuti esineb idapoolseis murdeis ja soome keeles (kertoisivat, Ahrensil valaksivad).

Tänapäeva kirjakeele ja põhja-eesti keskmurde esinemuse kohaselt on Ahrensil antud ka da-infinitiiv kontraheerunud verbidest, näit. ohkama - ohata, luiskama - luisata, hakata, lükata jne. ja selle eeskujul ka des-infinitiiv, mida ta nimetab adverbiaaliks, näit. oodates, arvates.

Lähemalt on Ahrensil fikseeritud ka kse-oleviku vormid, mis tal on antud tänapäevasel kujul, näit. ollakse, tullakse, pannakse, minnakse, nähakse, juuakse, käiakse, luuakse, kusjuures kse liitub da-infinitiivile, mitte tud-kesksõnale (s. o. mitte joodakse, tehtakse, nagu esineb paiguti kesk-

murdes).

Kui kõrvale jätta mõningad vormid, mis tänapäeval on teisiti fikseeritud, kui need olid Ahrensil antud, siis on siiski põhiliselt Ahrensi poolt fikseeritud seisukohad tänini püsinud. See on tingitud sellest, et Ahrens, nagu ta teatavasti ise oma grammatika eessõnas märgib, kogus oma materjali suurel määral rahvasuust. Muidugi oleks Ahrens suutnud veelgi rahvalähedasemaid vorme pakkuda, kui ta ei oleks olnud liigselt soome keele kütkes, soovitades eesti kirjakeelde ka neid vorme, mis põhja-eesti keskmurdele või vähemalt Kuusalu maamurrakule olid võõrad. Täie õigusega võis sellepärast Faehlmann märkida, et Ahrens püüab senise saksa särgi asemel eesti keelele soome särki selga ajada, nagu sellest kõneleb Kreutzwald Faehlmanni nekroloogis.

On õige, et Faehlmann ja Ahrens, olles küll põhja-eesti keskmurde eri aladelt (Harjumaa, Järvamaa) pärit, kasutades keele uurimisel ja fikseerimisel sama meetodit, jõudsid suurel määral ühistele seisukohtadele, nagu seda kinnitab ka Ahrens ise.

Faehlmanni ja Ahrensit tuleb hinnata kui eesti rahvuskeele põhialuste fikseerijaid. Et Faehlmann ei koostanud tervik-grammatikat, vaid avaldas oma seisukohad terves reas eri artiklites, siis jäid need hiljem mõneti varju. Kuna Ahrens oli oma seisukohad esitanud tervikgrammatikas, mis pealegi veel teise trüki puhul sai Demidovi auhinna osaliseks, siis arvestasid järglased enam Ahrensit. Ometi ei saa ütelda, et Ahrensi seisukohad kohe oleksid kirjakeeles pääsenud kehtivusele, sest eestlased suhtusid umbusklikult rahvusliku liikumise tõusu ajal Ahrensisse ja hindasid enam Faehlmanni. Osa Ahrensi seisukohti pääses seetõttu alles Wiedemanni ja Hermanni kaudu hoopis hiljem maksvusele.

13. EESTI RAHVUSKEELE KUJUNEMINE PÕHJA-EESTI KESKMURDE BAASIL JA F. R. KREUTZWALDI OSA SELLES.

XIX sajandi teisel poolel kujunes teatavasti seoses eesti rahvuse kujunemisega ka eesti rahvuskeel. Rahvuskeele kujunemist ei saa aga kujutleda mingi järsu murranguna, vaid see on pikaajaline protsess, mille eeltingimused valmivad juba eelmise ajajärgu rüpes. Nagu me eespool võisime näha, oli eesti kirikukirjandus juba kujunenud põhja-eesti keskmurde baasil ja sel baasil oli kirjakeel edasi arenenud ka XIX sajandi esimesel poolel, kusjuures rahvuskeele kujunemise ettevalmistajatena tuleb eriti esile tõsta O. W. Masingut ja F. R. Faehlmanni, kelledega teataval määral liitub ka E. Ahrens oma grammatikaga.

Faehlmanni tegevuse otseseks jätkajaks eesti kirjakeele arendamisel sai F. R. Kreutzwald, kelle tegevusel ja keeletarvitusel tulekski järgnevalt peatuda.

Nagu teame, võitles Kreutzwald koos Faehlmanniga aktiivselt ühise eesti kirjakeele eest. Ta nuriseb pidevalt selle üle, et lõuna-eesti pastorid ei loobu oma töödes lõuna-eesti kirjakeele tarvitamisest. Kreutzwald võitleb kõikjal (näit. ÕES-is jm.) lõuna-eesti kirjakeele vastu, leides, et lõuna-eesti rahvale ei tegevat raskusi põhja-eesti keelest arusaamine, ainult tagurlikud pastorid püüdvat pidurdada rahva ühinemist. Kreutzwald ei võitle aga ainuüksi lõuna-eesti kirjakeele vastu, vaid ta võitleb ka murdejoonte tervitamise vastu põhja-eesti kirjakeeles, pidades kirjakeeleks kõige sobivamaks temale tuntud Lääne-Virumaa murret. Et kirjakeele baasi küsimuses tema seisukohad ühtisid Faehlmanni seisukohtadega, siis ei kahelnud ta oma keeletarvituses. Ta oli veendunud, et tema poolt tarvitatud keel on "selge" keel, on üldiselt arusaadav, ei ole "haganakeel", milles palju kõlkaid. Lähtudes Virumaa keelest, pilkab ta oma "Kilplastes" (22., 23., 26. ptk.) Jannseni läänemurdelisi jooni, nagu hiiredel, tubbakast, anni rasw, istub laudas jne. Põhja-eesti keskmurde seisuko-

halt teeb ta hiljem etteheiteid ka Koidulale, et see tarvitab teda asemel murdelist ja maotut vormi tend, mida ei saavat lubada kirjakeeles. Kreutzwald ei ole rahul ka Hurda poolt soovitatud joba'ga ja Hurda ning Jakobsoni poolt tarvitatud sõnavormiga tõine.

Kreutzwald, toetudes põhja-eesti keskmurdele, nõuab aga ühtlasi keele rahvalikkust ja loobub rahvakeelsuse nimel nii paljudestki Ahrensi poolt esitatud vormidest. Teatavasti nii Faehlmann kui ka Kreutzwald tunnustasid küll Ahrensi tööd, kuid suhtusid sellesse kriitikaga. Sellepärast ei arvesta ka Kreutzwald Ahrensi vorme, vaid peab ainukeseks määravaks teguriks rahvakeelt, soovides kirjakeelt võimalikult kõnekeele sarnaseks vormida.

Et Kreutzwald toetus viru murdele, ei olnud Kreutzwaldi enese keeletarvitus kaugeltki vaba murdejoontest. Nii leiame tema töödes, eriti varasemais, selliseidki murdelisi vorme nagu pierowalge, kerst, külles (vrd. ka Faehlmanni), samuti veike, seie, leikas, värblane jt. Murde mõjul eelistab ta diftonge sõnades, nagu seal - seäl (viimane varasemais töödes), pea - (1872. a. järel ka pää), peal, hea~hää, ka heal~heäl, kuid rääkima, väärt, jääma, äär, isegi pääw, mäel (kuid: käest) jt. Samuti kirjutab ta ka võeras, lõets, mõet, rõem, põesa jt. ja alles hiljem tarvitab vahel ka söörmed, võõras.

Tolleaegse kirjakeele mõjul tarvitab ta ae-diftongi sõnades laene, naene, naesterahvas. Murdele toetub u esinemine astmevahelduse puhul diftongi järgkomponendina, näit. teutama, näust, kaub, ka lõukese, tausad, kuid toad, vaotab. Märkida võib saa (saja), sõa (sõja). Tolleaegse kirjakeele mõjul kirjutab ta varasemates töödes ka aeal, poea, kuid hiljem ajal, poja. Tähelepanu väärib, et ta hääldus kohaselt sagedasti kirjutab h järele ä, kui eelneb ä, näit. lähäb, pähä, vähändada.

Murdeline esinemus toetab ka tolleaegset kirjakeele tarvitusviisi ks-noomenite tarvitamise küsimuses, näit. oraksed, sõrmukse, kattuksel jne. Järgsilpide o küsimuses aga näib Kreutzwald enam kirjakeele traditsiooni kui murde mõjul vara-

semais töis kirjutavat näit. elo, paljo, olgo, nooriko jne., mis ta hiljem asendas u-ga, näit. talu, õhtu jne. Sõnaalgulise h-tarvitamises toetus Kreutzwald varasemais töödes Faehlmannile ja kirjutas seetõttu murdepäraselt äbbi, ädda, allita, aiget, oolt, inge, eina-kuul, hiljem aga juba kirjakeele traditsiooni kohaselt hirmu, hakas, hull jne., kuigi mõnedes sõnades ka nüüd veel h puudub, näit. ellakesed, ärmatas, alvatud, iljemine~hiljemine jne. Murdelise taustaga tuleb seletada ka selliseid nähtusi Kreutzwaldi keeles nagu õnsamalt, hoitsid (üldiselt siiski jõudsalt, hoidsin jne.).

-sti - -ste liite tarvitamises toetub Kreutzwald samuti murdele ja ka tolleaegsele kirjakeelele, kui ta tarvitab paralleelselt kord -ste, kord -sti, näit. kindlaste, rohkeste, tõeste, isegi kolmekeste, kuid sagedast, kogunist, vanast, enamist~enamiste jt. Samuti tarvitab ta ka teisite, ommetegi, küllalte, vägise, iljemine, varemine, paremine jne.

Ka noomenite käänamises märkame samuti kodumurde mõju, mis alati ei ühti kirjakeele traditsiooniga, osalt aga vastab tolleaegse kirjakeele pruugile. Nii esineb tal nimetav nõdra (võiks mõni nõdra siin ütelda), tu-karitiivides tarvitab tolleaegse traditsiooni kohaselt õnnetuma, keeletumaks, inetumaks, kõhetumale, aga samuti kolmandama, ne-noomenites esineb paralleelselt se kõrval ka tse: seggatselt, argipäivitsel, sarnatseks jne.

Ainsuse osastavas ei ole Kreutzwald ka järjekindel: kord tarvitab ta murdepärast osastava lõppu -d, kord aga kirjakeeles tarvitatud lõppu -t, näit. viis nädalad, keddagid, tänavad, suuremad tegemist, kuid ka paremat, magusat, naljakat, isegi lapsikast, pool miljoni jt. Paiguti on samas lauses kümme kopikat, kuid 40 kopikad (Paar sammukest, lk. 30), või samal leheküljel, näit. tüki värsket kevadet, kuid enne õhtud (Paar sammukest, lk. 36).

Ka illatiivi tarvitamises ei ole Kreutzwald päris järjekindel, kuid üldiselt toetub ta ka siin keskmurdele, tarvitades näiteks sse-lõpulist sisseütlevat: külasse, talusse, südamesse, osasse, isegi ladvasse jne. Selle kõrval siiski läks

kiriku.

Et meel-tüüpi sõnadest murdepärane on d-ta vorm, siis tarvitab ka Kreutzwald vorme nagu ääre, meele, juure, kuid arvatavasti Faehlmanni mõjul esineb tal ka tuulde ja meresse vormi kõrval ka merde. Üldiselt aga de-line illatiiv pole Kreutzwaldile omane, sest see esineb küll põhja-eesti keskmurde lõunapoolsemas osas, nii Järvamaal, kuid puudub ida ja põhja pool.

Murdepärane on ka inessiivi tarvitus jalg-tüüpi sõnadest nõrgaastmelisena, näit. lukus uks, mitmes tükis, igas kohas, kaisus, külles, kuid üksikjuhtudel leidub isegi Kreutzwaldil tugevaastmelist inessiivi, mille vastu ta teatavasti välja astus, näit. jalgas, uduvõrkus, mitmes paikas.

Alaleütlev on kaasrõhulise silbi järele osalt geminaadiline, seega murdepärane, näit. eneselle, minijalle, kuid selle kõrval esineb ka kaugemale, lagedale, tervisele jne.

Tähelepanu väärib ka murdepärane rajav senni, kunni.

Mis puutub mitmuse tarvitamisse, siis siingi toetub Kreutzwald oma kodumurrakule. Kuigi keskmurdes on teatavasti üldine de-mitmus, esineb Virumaa alal de-mitmuse kõrval ka i-mitmust. Seda võib konstateerida ka Kreutzwaldi töid jälgides. Nii tarvitab ta näiteks raukadel, rajadest, võerastest, elajatest, nägijatest jne., kuid nende kõrval leiame ka virumaalisi päevil, paelust, puiega, kõigil tarkadel, pererahvaiks, tütrile. Vormid nagu jälgile 'jälile', tähtistaewa, sõlgil, olid omased tolleaegsele kirjakeelele.

Ka mitmuse osastav vastab murdelisele esinemusele, näit. pissaraid, wannemaid, kiwwi kangruid, jodikuid, lugejaid, kuid ka hobusid, sõnnumid, köömlid, pöddurid innimessi, isegi vanemid, ambid. Eriti paistavad aga silma murdepärased si-lõpulised osastavad, näit. metsasi, seppasi, palkisi, viisisi, põldusi, loomasi, lindusi, ka jõgesi, lugusi, pidusi, isegi lapsikasi mängisi, ees-suusi (võõrmündreid) jne. Seekõrval ei puudu muidugi ka lühemad lõpud nagu sõnades sulgi, poegi, pulme, sõnu jne. Kreutzwaldi poolt tarvitatud si-lõpp muutus möödunud sajandi 3. veerandi kirjakeeles Kreutzwaldi

mõjul üldtarvitatavaks, hoolimata Ahrensi grammatikast.

Verbivormidest äratavad Kreutzwaldi keeletarvituses kõigepealt tähelepanu oleviku mitmuse 3. pöörde vormid, milleda tarvitamisel Kreutzwaldil puudub vajalik ühtlus - ühelt poolt rakendab ta endise kirjakeele traditsiooni kohaselt tugevaastmelisi läänemurdelisi vorme, nagu andwad, astwad, püüdwad, kiitwad, kuid teiselt poolt tarvitab ta ka põhjaeesti keskmurde pärast nõrgaastmelist 3. pööret, näit. püawad, seisavad, jätavad, astuvad jne. Viimane tarvitusviis hakkab nüüd levima.

Lihtmineviku mitmuse 3. pöörde tarvitamisel on Kreutzwald samuti ebakindel. Et enamik autoreid vad - tunnust minevikus ei tarvitanud, Faehlmann ja Ahrens aga seda olid soovitanud, siis tarvitab ka Kreutzwald vad-tunnust, kuid ebakindlalt. Tüüpiliseks näiteks Kreutzwaldi tarvitusviisi kohta võiks olla lause tema "Viina katkust": ohkasid suggulased, panniwad käed kokko, pallusid Issa meiet, laulsiwad paar salmi ja andsid ennast rahule ... (lk. 12). Ka tema hilisemates teostes kohtame samasugust kaksikesinemust, näit. hüüdsid, hoitsid, panivad, elasivad, hakkasid ~ hakkasivad jne.

Viru murrakute mõjuga võib seletada ka i-lise imperfekti piiratud esinemust, näit. kuulin, kuulime, peasime, laulivad. Märkida võiks ka selliseid vorme nagu näitis, veris, maitsis, kaswis, kelis, mis esinevad Kreutzwaldi varasemates teostes.

Samuti kui Faehlmann tarvitab ka Kreutzwald da-infinitiivis nõrgaastmelisi vorme, näit. tõmmata, raisata, valvata, kuid sagedasti on des-infinitiivis siiski varasemale kirjakeelele omaseid vorme nagu oigades, ohkades, ärkades, valvades. Reeglipäraselt tarvitab ta kolmesilbilistes tüvedes da-inf. tunnusena -da, kuid des-infinitiivis - tes, näit. tühendada, tunnistada, kõneleda, kuid kirjutates, ehitates, ehmatates, tunnistates, pigistates. Ka nud-kesksõna on kontraheerunud verbides sagedasti tugevaastmeline, näit. kaebanud, märkand, oskanud, kuid ka tuisanud. Paralleelselt esi-

neb -nud ja -nd, kusjuures näib esinevat silmapaistev tendents tarvitada atribuudina nd-keksõna, näit. kohmetand raukadel, kadund isale, kuivetand puu-riist, kuid ka kadunud eit.

Erinevalt enamikust varasemaist autoreist tarvitab Kreutzwald paralleelselt nii tatud- kui tud-vorme, näit. kirjotatud, kuid nimmetud, tähhendatud, kuid armastud jne.

Kreutzwaldi elav huvi kirjakeele arendamise ja ühtlustamise vastu ning tema keeletarvitus aitasid õige tunduvalt kaasa möödunud sajandi kolmanda veerandi kirjakeele arenemisele. Teataval määral tuleb Kreutzwaldi teeneks pidada, et läänemurdeline tugevaastmeline seesütlev ja e-mitmus kord-korralt ikka enam taanduma hakkasid. Samuti võib Kreutzwaldi mõjuks pidada, et si-line pluurali partitiiv, mis teatavasti on omane kirde-eesti rannikumurdele ja põhja-eesti keskmurdele, kirjakeeles ikka enam levima hakkas, kuna a-lõpuline mitmuse osastav, mis tuntud küll kogu põhja-eesti murrete alal, kuid mille keskuseks on läänemurre, enam tagaplaanile jäi (Kreutzwald seda peaaegu ei tarvitagi). Samuti tuleb pidada nõrgaastmelise oleviku mitmuse 3. pöörde (annavad) sissetungimist kirjakeelde ja tatud- vormide tarvituseletulekut teatud määral Kreutzwaldi teeneks. Seega hoolimata sellest, et Kreutzwald ei olnud otseselt keelemees ja et ta kirjutas nii, nagu nokk kasvanud, on ta eeskuju ja seisukohad aidanud suunata kirjakeele arengut, soodustades läänemurde mõju vähenemist ja keskmurde mõju kasvu. See muidugi ei tähenda, et läänemurde mõju oleks kõrvale jäänud, sest tolleaegses kirjanduses etendasid läänepoolsed autorid nagu Jannsen ja Koidula veel küllaltki kandvat osa.

14. J. V. JANNSENI JA L. KOIDULA KEELETARVITUSEST.

J. V. Jannsen oli pärit Vändrast. Sellepärast on loomulik, et ka ta töödes avalduvad läänemurde jooned. Neid jooni näeme juba alates tema "Sannumetojatest" ja lõpetades tema "Eesti Postimehega".

Läänemurde häälikulistest joontest võib Jannsenil märkida v kadu sõnades nagu tui, sui, samuti jooni nagu pil minno kä 'käes', mo, pähhä, lähhäks, naene, naesterahvas, kotto, takka, nenda, senna jt.

Morfoloogia-alastest lääne joontest võib märkida tugevaastmelist inessiivi: keikis, paikus, puuskas 'puusas', haudas, selgas, muldas; a-list mitmuse osastavat: kiwwa, tähta; e-mitmuse vorme: jalgega, kuid ka nõrgaastmelist de-mitmust, näit. linnude; tugevaastmelist oleviku mitmuse 3. pööret, näit. weddawad, teggewad, andwad, tahtwad, teadwad, kandwad, ja tud-lõpulist kesksõna kausatiividest, nagu kirjutud, armastud jne.

Tuleb aga märkida, et Jannsen ei sõltu sel määral kohalikust murrakust nagu Freundlich, vaid ta tarvitab peamiselt selliseid tolleaegses kirjakeeles esinevaid läänemurde vorme, mis on ühised keskmurdega. Nii näiteks tarvitab ka Jannsen ea-diftongi, näit. hea, pea, peal, seadus, osalt isegi eä, näit. seäsekurnajaid, heäleta jt. Teiselt poolt ei esine tal aga pikka ä-d sõnades, kus praegu on äe, näit. käes, näevad. Erandiks on sõna pääw. Paralleelselt esinevad tal öö ja õe: rõmus, kuid mõeka.

Illatiivis tarvitab ta põhjaeestilist sse- lõppu, näit. pesasse, peusse, meel-tüüpi sõnades aga d-ta vorme: juure (kuid siiski murdepäraselt: merde.

Põhja-eesti keskmurde kohaselt tarvitab Jannsengi üldiselt de-mitmust, näit. nurkades, sõnnadest, tüttardele jne. Paiguti esineb ka tolleaegses kirikukirjanduses esinevat tugevaastmelist i-mitmust: keikile, paikus jt.

Mitmuse osastav vastab üldiselt keskmurdele, näit. õppetajaid, ramatuid, lauljaid, kuid ka laulusi, mäggesi.

On huvitav, et läänemurdeliste tugevaastmeliste oleviku mitm. 3. p. vormide kõrval tunneb Jannsen siiski ka nõrgaastmelisi, kasutades neid luules värsimõõdu vajaduste tõttu. Nii on tal paralleelselt laulwad ja laulawad, kandwad ja kannawad, leiawad, nõuawad jne.

da- infinitiiv kontraheerunud verbidest on tal veel ki-

rikukeelepärane tugevaastmeline, näit. salgada, walwada; nud- keksöna paralleelselt nd- ja nud- tunnusega, näit. piddand, wässind, kuid walmistanud, püüdnud jne. Hiljem märgib ta nd- vorme apostroofiga: näin'd, tein'd, asudes seega nud- vormi eelistamisele.

Lisaks varem esitatud läänelistele joontele võib märkida, et Jannsen paiguti tarvitab ki- liidet -ke kujul, näit. linnudke, sennage, peage, kuid siiski, ialgi. Vastupidiselt Kreutzwaldile tarvitab ta vorme ommeti, laiali, kuigi stiliite tarvitus on sama: armsast, priskeste.

Ainsuse partitiivis ei toetu ta murdele, vaid tarvitab kirjakeelset t- lõppu: noremat, parremat, ramatut, keddagit.

Nagu selgub, ei arvesta ka Jannsen Ahrensi grammatikat, vaid toetub oma kodumurdele, pidades seejuures aga ühtlasi silmas ka tolleaegse kirikukirjanduse erijooni. Kuivõrd visalt ta kirikukirjanduses esinevatest joontest, nagu sanna 'sõna', keik 'kõik' jne. kinni pidas, seda teame tema enese kirjutistest. Et ta keel, mille puhtmurdepäraseid erijooni Kreutzwald küll pilkas, siiski tugevasti senisele traditsioonilisele põhja-eesti keskmurdele ja kirikukeelele toetus, oli see hoolimata oma läänelistest erijoontest üldarusaadav ja seetõttu levis ka tema "Perno Postimeeski" üle kogu maa, tõrjudes kõrvale Tartus väljaantava "Tallorahva postimehe". Omaette eri uurimust nõuaks küsimus, missugused läänelised jooned või sõnad Jannseni kaudu üldiselt tuttavaks said ja kirjakeelde tungisid.

Põhiliselt needsamad murdelised jooned, mis iseloomustavad Jannseni keelt, on omased ka L. Koidula keeletarvitusele. Nii kohtame ka Koidulal selliseid jooni nagu palla 'palav', kõrvas 'kõrval, kõrges 'kõrgel', käe 'käes', takka 'tagant', penk 'pink', naese 'naise' jne.

Nii nagu selleaegses kirjakeeles on ka Koidulal diftongid sõnades nagu head, peal, seal, heäl, peäsis, kuid äres, säratse jne., samuti ka wõeras, kuid rõõmsa. Murdejoonteks tuleb pidada ka vorme nagu raggas 'pragas', Rõõt 'Krõõt' ja riipso 'kriipsu'.

Vormiõpetuse alal paistab teravalt silma läänemurdeline e omastavas, nagu möldre, koolmeistre, vankre, tugevaastmeline inessiiv sõnades nagu nurkas, külges, uskus, hulkas, ka rindus ja nõrgaastmeline de- mitmus, näit. õlladega, tähhede, rohukõrredes, aga ka e- mitmuse vorme, nagu tähtega. Samuti kui Jannsenil on ka Koidulal omapäraseid i-mitmuse vorme, nagu jälgil, tähtis, neil aegil, ka mähkmist, palgilt, vargilt jt. Mitmuse osastavgi on samasugune kui Jannsenil, näit. süddamid, sõnnumid, uhkemid, pissaraid, tundisi, teisa kelma jt. Ka verbi esinemus on samasugune, näit. da- inf. lendada, töukada, puhkada, töttada, oleviku mitm. 3. pööre: heitwad, hoidwad, tahtwad, kuid ka sunniwad, rippuwad jne., tud-kesksõna: ellitud ja mõnnitud, kolitud, nud-kesksõna: laggund hone, rõugend näggo, olleks piddand, ei lausunud, olli ähvardanud jne. Lihtmineviku pl. 3. pöördes puudub -vad, näit. ollid, tahtsid, mõtlesid jne.

Nagu neist näiteist selgub, ei hoolinud ka Jannsen ja Koidula Ahrensi grammatika reegleist, vaid nad tarvitasid edasi neid läänemurde jooni, mis olid esinenud juba varasemas kirjakeeles ja milledest mitmeid (näit. arvades, hoidvad, nimetud jt.) oli Ahrens pidanud kaasaegsele kirjakeelele sobimatuks ja tembeldanud arhaistlikeks, kirikukeelseiks. Selliste joonte püsimine Jannsenil ja Koidulal, aga teataval määral ka Kreutzwaldil näitab, kuivõrd tugevasti olid kirikukeelele omased kirjakeele traditsioonid juurdunud ja kuivõrd raske oli neid endisi jooni kõrvale tõrjuda, ja seda paiguti isegi siis, kui need jooned ei esinenud vastava autori kodumurdes (näit. arvada läänemurdes või andvad viru murrakuis). Kui küsida, missuguste joonte levikut soodustas Jannseni ja Koidula keeletarvitus, siis võiks märkida vahest -ivad, -sivad vormi kõrvalejätmist nende poolt läänemurde mõjul. Et aga sel ajal Ahrensi, Faehlmanni ja Kreutzwaldi seisukohad olid kaaluvamad, siis selleaegses kirjakeeles veel -ivad, -sivad-vormidest ei loobutud, vaid neid vorme hakati enamgi tarvitama.

15. IDAMURDE AUTORITE C. R. JAKOBSONI JA J. PÄRNA KEELETARVITUSEST.

Vastupidiselt läänemurde autoritele Jannsenile ja Koidulale sisaldavad idamurde autorite C. R. Jakobsoni ja J. Pärna tööd õige tunduval määral idamurde jooni, olles sellega teatavaks vastukaaluks lääne autoreile ja soodustades ühiste keskmurde joonte levikut.

Idamurde autoreist tuleb kõigepealt esile tõsta C. R. Jakobsoni, kes teadlikult püüdis kirjakeelt arendada ja vältis liigsete murdejoonte tarvitamist. Oma keeletarvituses toetus Jakobson kõigepealt Kreutzwaldile, keda tollal peeti parimaks eesti keele tundjaks ja tarvitajaks. Hoolimata sellest, et Jakobson pidas silmas keele üldrahvalikkust ja Kreutzwaldi poolt loodud traditsioone, on siiski ka Jakobsoni keeles rida murdelisi jooni. Olgu sellepärast jälgitud mõningaid Jakobsoni keele erijooni.

Mis puutub kõigepealt pikkade vokaalide märkimisse, siis jätkab C. R. Jakobson oma eelkäijate traditsiooni. Nii eelistab temagi ea-tarvitamist, näit. hea, seal, peale, seadsin, teaduse, samuti peastma, healega, kuid esineb ka pää (näit. vilja-pääd).

Pika ää-ga aga kirjutab ta sõnad nagu ääres, käänab jt., aga ka pääv, äästama (kuid käe, näe). Pika öö tarvitamises on tal murdekohaseid kõikuvusi: rõõmus, mõõdud, kuid võõrsiks - võeralt, õerutakse.

Kreutzwaldi tarvitusviisiga teataval määral sarnane on ka laadivahelduslike sõnade kirjutamine Jakobsonil. Nii kirjutab temagi küljes asemel külles, nii on temalgi teise silbi vokaal säilinud, näit. jauga, näu, näutu, leutatud, eu (:idu), hea mauga, ka vaub, nii kirjutab temagi sõad.

Varasema kirjakeele eeskujul on Jakobsonilgi kirjutatud aea (harva ka aja), poea, samuti pitkem, pitkergused (vrd. Kod. pitk, kuid Trm. pik).

sti-liidet tarvitas Jakobson traditsiooni kohaselt, mida toetab ka kohalik murre, -ste kujul: hädaste, priskeste, ilu-

saste, tugevaste, rahuliste, harva ka -st kujul: uuest. Samuti on e-lised ka: paremine, ööse, kuid ommeti.

kse-noomenites on Jakobsonilgi veel-kse enam säilinud, näit. kattukse, soomukseid, veikse (veise), vähemal määral esineb ka -tse-d, näit. sarnatse, näljatsemad.

Puhtmurdelistest joontest võib Jakobsoni puhul alla kriipsutada:

1) d säilimist nõrgas astmes: sadavad, ärakadub, vedad, vedame, seadame, kuduvad;

2) v säilimist: avitama;

3) vokaalide tarvitamist sõnades nagu tõine, veike.

Murdelise taustaga võib seletada ka h puudumist sõna algul juhtudel nagu anid, oopis, uuled, üksaaval jmm. Sellelaadilisi näiteid esines ka Kreutzwaldil.

Enam ortograafia piirkonda kuulub aga selliste vormide nagu andgu, siisgi, ühtgi tarvitamine.

Käänamise alal võib samuti Jakobsonil ühelt poolt konstateerida tolleaegse kirjakeele traditsiooni, teiselt poolt aga kohaliku murde mõju. Nii on temagi keeles meeletuma, kõlvatumas (kuid ka: kärsitu poisil), kolmandama, kuuendamal. Ainsuse osastavas kirjutab ta siiski järjekindlalt magusat, elajat, koormat jne. Inessiiv on tal reeglipäraselt nõrgas astmes: nurgas, orus. Illatiivis tarvitab ta Kreutzwaldi ja ka murde mõjul juure, meele (Tormast läheb läbi juure-juurde piir). Allatiivis ootaks murde põhjal lle-lõpulisi vorme, kuid esineb -le: sügavamale, nähtavale. Seega aitas Jakobson kaasa -le tarvituseletulekule. Tähelepanu väärib ka oleva käände funktsioonis tarvitatud inessiiv, näit. luuletuses "Veel pole kadunud kõik" ütleb Jakobson: "Mull' isa lapses rääkis".

Mitmuse tarvitamises käib Jakobson murdest toetatuna samuti suurel määral Kreutzwaldi jälgedes, näit. tarvitab temagi mitmuse osastavas tavaliselt si-lõppu, hoolimata Ahrensi reegleist, näit. healesi, värvisi, tuppesi, tiivasi~tiibasi, viljasi, rohtusi, künasi, kirjasi, tempusi, anisi, uusi teesi jne., samuti seesugusi, ollusi. Diftongilises sõnatüübis on

temalgi tavaline -aid, -uid, vähem -eid, näit. ilusaid kirju liblikuid, haganaid, ka erneid, nõgeseid, kuid i-tüvelistes -id: rukkid, naarid, porgandid, a-list mitmuse osastavat, mida idamurdes esineb piiratult, tarvitab ka Jakobson suhteliselt vähe. Näidetena võib märkida sõnu nagu süsa, õlekõrsa, lehta, parta. Palju järjekindlamalt kui Kreutzwald tarvitab Jakobson de-mitmust, näit. jalgadega, ehedeta, kohtades, aukudesse, konnadest, rottidest, wähkedest jne. Verbivormidest tarvitab C. R. Jakobson enam kui ükski teine autor idamurdelist vad-tunnuselist vormi, ja seda mitte ainult lihtminevikus ja tingivas kõneviisis. Tal esinevad vormide nagu olivad, seisivad, ütlesivad, hakkasivad, võiksivad, saaksivad, teeksivad, tooksivad kõrval veel sellised vormid nagu ei tahtnuvad, ei jõudnuvad, ei võinuvad, ei teadnuvad jne. Huvitav on, et need vormid ei esine kaudse, vaid kindla kõneviisi eitavas vormis, näit. Aga eestlased ei tahtnuvad milgi kombel kellegi alla heita. Teiselt poolt esineb ka tingiva kõneviisi eitavas kõnes pöördelõppu, näit. ei saaksivad; kui vastupanejad saksalasi mite kohe linna ei laseksivad ja ristiusku vasta ei võttaksivad. Samad nud-kesksõna vormid jaatavas kõnes kannavad aga kaudse kõneviisi ilmet, näit. Aga rahva õnnepõlvel ei olla pitka viibimist olnud, sest inimesed läinuvad ülemeeliseks, teinuvad, mis kuri süda neile käskinud ja läinuvad aegamööda oopis ukka ...

On võimalik, et Jakobson selle idamurdelise joone kirjakeelde toomisega soodustas selle vormi tarvituseletulekut käesoleval sajandil.

Teiseks idamurdeliseks jooneks, mis juba 1872. a. otsusega oli kirjakeelseks muudetud, on kausatiivides takse-, tatud- vormide tarvitamine, näit. nimetatakse, kasvatatakse, toppitatakse, nimetatud, imetatud.

Edasi väärib tähelepanu, et vastupidiselt teistele varasematele autoritele tarvitab C. R. Jakobson peaaegu ainuüksi nud- tunnuselist partitsiipi, näit. teinud, ajanud, ripputanud, langetanud, kadunud jne. Ainult harvadel juhtudel esineb nd-lisi vorme, kusjuures needki on sagedasti atributiiv-

ses tähenduses tarvitatud, näit. tüdind, harjund pruuk (kuid: sa oled harjunud), nälgind siga jne.

Oleviku mitmuse 3. pööre on 1872. a. otsuse, aga ka idamurde tarvituse kohaselt nõrgaastmeline: jõuavad, tõusevad, kannavad, heidavad.

Selge ei ole, kuivõrd rahvaluule või kuivõrd rannikumurde mõjuga on seletatavad sellised vormid Jakobsonil nagu hoietud, kannetakse, kannetama, 'kantama'. Võib-olla on siin ka "Kalevipoja" keele mõjuga tegemist, seda enam, et Jakobson teatavasti oma luuletustes mõnel määral rakendas rahvalaulukeele vorme (leinamaie, puusta, keelamaies pro keelamassa, aknalella pro akkenalla jne.).

Murdemõjuga saab seletada ka da-infinitiivi vorme nagu liiku, sõtku, kitku jne. Erinevalt murdest tarvitab ta aga vorme upputada, põletada, samuti naeratades. Murdest on tingitud ka tol ajal põhja-eesti murretes üldiselt esinenud kongruentsi puudumine, mis Jakobsoni juures eriti teravalt silma paistab, näit. töiste kuningatel, tantsiva laste seas jne., samuti idamurdelise sõnavara rakendus (näit. vislapuu).

Üldiselt aitas Jakobsoni keeletarvitus õige tunduvalt kaasa kirjakeele ühtlustumisele põhja-eesti keskmurde kasuks, soodustades nii teoreetiliselt kui praktiliselt läänemurde joonte väljatõrjumist ja keskmurde idapoolsete joonte juurutamist kirjakeelde (näit. annavad, nurgas, jalgadest, nimetatud jt.).

C. R. Jakobsoni poolt tarvitatud kirjakeele pruuki aitas süvendada tema sõber ja mõttekaaslane Jakob Pärn, kes samuti kui C. R. Jakobson on Tõrmast pärit. J. Pärna tööd ei ole keelelt täiesti ühtlased. Ta varasemad tööd sisaldavad õige rohkesti idamurde jooni, hilisemad tööd aga püüavad kasutada üldtarvitatavat rahvuslikku kirjakeelt.

Kui jälgida Pärna varasemaid töid, näiteks tema jutte "Muistena juttud noore rahvale", siis võime leida siin selliseid murdejooni, nagu ainsuse partitiivi Salmeda, neiuda, järgsilbi diftongi tasakeisi, inimeisi jne., mis hiljem on haruldased või enam ei esine. Üldse on tunduv vahe varasemate

ja hilisemate teoste keele vahel. Kui näiteks Pärna noorpõlve töödes on varasema kirjakeele mõjul isegi mittemurdepäraseid jooni, nagu alaleütlevas kaasrõhulise silbi järel -le (asemele, põldudele, lähhedale), oleviku mitm. 3. pöördes tugevaastmelisi vorme nagu tõstvad, kandvad jne., lihtmineviku vorme särasid, pesitsesid, lööritasid, tud-kesksõnu valgustud, põletud, diftongita mitmuse osastavaid ja i-mitmuse vorme, nagu hambid, ilusid tütrid, riidis jne., siis hilisemates teostes neid enam ei esine, vaid selle asemel on idamürdelised sõbradelle, tegijalle, asemelle; maksavad, tahavad, jooksevad; olivad, sõivad, jahtusivad, naeraksivad; andjaid, saapaid, kallid võeraid jne.

Kõneldes Pärna teoste keelest, võib märkida, et pikkade vokaalide kirjutamises käib Pärn Kreutzwaldi ja Jakobsoni rada, soodustades sellega ühelt poolt diftongiliste vormide nagu hea, peal, heal, seadus, võeras, teiselt poolt aga pika vokaaliga vormide nagu ääres, rääkis, rõõmus jne. juurdumist kirjakeelde. Hilisemais teostes hakkas ta - võib-olla M. Veske mõjul - mõnevõrra diftongilisi vorme rohkem tarvitama, näit. müima, süia, püiab. Ka astmevahelduse rakendamisel on mõningaid erinevusi: kui varasemais töödes ta tarvitab noa, sea, teo, näoga, siis hiljem tarvitab Jakobsoni eeskujul näuks, teu, jauks, isegi tuas (näit. 1882. a. ilmunud jutus "Lahtine aken").

Erinev on ka ainsuse osastava tarvitamine, näit. 1872.a. soldatid, paremad jalga, hõbedad, 1882. a.: kevadet, kopikat, isegi olevat.

Teiselt poolt on siiski ka rida selliseid jooni, mis esinevad kogu Pärna loomingus, näit. idamurdelised sõnad nagu seie, tõine, d nõrgas astmes: pada all, südakam (1872), pidan, pidame, vedab (1882); illatiiv juurde, äärde (erinevalt Kreutzwaldist ja Jakobsonist), nud-tunnuseline kesksõna lõhkunud, hoolinud, kannatanud, saanud, arutanud (harva -nd: väsind), sid-lõpuline partitiiv: kirjasid, piikisid, rihmasid (Kreutzwaldi ja Jakobsoni -si asemel). Mõningad nendest vormidest nagu nud- ja sid- lõpulised vormid pääsesidki hiljem

kirjakeeles tarvitusele.

Kui veel lisaks mõningaid jooni märkida, siis võib juhtida tähelepanu sellistele idamurde infinitiividele nagu laske, oota, juhtu, törelda, könelda (hiljem siiski astuda, teenida), ste- listele adverbidele nagu kibedaste, rõõmsaste, vanast, sõnadele nagu pitk, käiksed jne., kirjutusviisidele vemla, samla jne.

Kuigi Pärna keeletarvitus, nagu eelmisest selgus, kaugeltki ühtlane ei olnud, aitas ta oma teostega kaasa idapoolsete keskmurde joonte kehtimapääsemisele eesti kirjakeeles.

16. JAKOB HURT JA EESTI KIRJAMEESTE SELTS KIRJAKEELE BAASI KÜSIMUSI LAHENDAMAS.

Jakob Hurt teatavasti oli pärit Põlvast ja tundis hästi nii omaaegset kirjakeelt kui ka võru murret. Olles J. F. Wiedemannile keelejuhiks viimase töö "Versuch über den Werroehstnischen Dialekt" (1861) koostamisel, oli Hurdal tekkinud elav huvi oma kodumurde vastu. Seda huvi aitas süvendada seegi asjaolu, et Kreutzwald usaldas Hurdale "Lihwlandi Talorahva seaduse" (1863) tõlkimise lõuna-eesti murdesse. Olles Wiedemanni ja Kreutzwaldi poolt suunatud keeleuurimise teele, hakkas Hurt lähemalt tegelema keeleajalooga, rakendades eesti tänapäeva keele nähtuste selgitamiseks ka rahvalaulude keelt ja sugulaskeeli, peamiselt soome keelt.

Võrreldes soome keele nähtusi eesti keelega, leidis Hurt, et rida lõuna-eesti jooni on ühised soome keelega. Sellest tegi Hurt järelduse, et sellised jooned on vanemad ja need tuleks ka kirjakeelde tuua. Ja nii hakkaski Hurt aktiivselt käsitlema eesti kirjakeele arendamise küsimusi, püüdes põhjaeesti keskmurde baasil kujunenud kirjakeelde tuua lõunaeestilisi sugemeid.

Oma seisukohtadega eesti kirjakeele arendamise küsimustes esines Hurt 1871. a., olles saanud "Eesti Postimehe lisalehe" toimetajaks. Siin nõudis ta täielikku eluõigust vadvormide tarvitamisele imperfektis ja tingivas kõneviisis, pi-

dades neid vorme, mida juba Ahrens oli soovitanud teataval määral soome keelest lähtudes, ekslikult vanemateks vormideks, mis on säilinud lõuna- ja ida-eesti murdealadel ja mis võimaldavad eristada ainsuse 2. ja mitmuse 3. pööret. Teatavasti esines Hurt sama ettepanekuga ka järgmisel aastal Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul, kus see vastu võeti. Et need vormid juba Hornungist peale eesti kirjakeeles olid esinenud ja et neid olid kasutanud juhtivad autorid nagu O. W. Masing, F. R. Faehlmann, osalt ka Kreutzwald ja teised ida-eesti autorid, siis ei leidnud Hurda ettepanek vastuseisu ja tuli tarvitusele.

Teine ettepanek, mille puhul aluseks oli jällegi keele ajalugu ja osalt ka lõuna-eesti murre, oli tatud-, tatakse- vormi soovitamine senise tud-, takse- vormi asemele, misugune ettepanek teatavasti toetub samuti ida- ja lõunamurdeile. Ettepanekut kordas ta järgmisel aastal EKmS-is ja see leidis pooldamist peamiselt seetõttu, et see on grammatiliselt selgem (imetud - imetatud), kuigi see ei toetu põhjaeesti keskmurdele. Alates 70-ndaist aastaist pääsebki eesti kirjakeeles see idaline joon kehtivusele.

Kolmandaks soovitab ta "Eesti Postimehe lisalehes" tarvitusele võtta senise hea, peal asemel pika ä-ga vorme, sest vormid pää, pääle, pääl, päält, päälik, pääsema, päästma, hää, sääl, hääl olevat mitte ainult levinud meie murdeis, vaid olevat ka vanemad (leiduvad soome keeles) ja ühtlasi reeglipärasemad (hea - häid). Tegelikult, nagu teame, ei ole ää-lised vormid ka alati vanemad (vrd. *siyalla ~ seal jm.). Ka seda ettepanekut kordas ta järgmisel aastal EKmS-is ja see võeti seal vastu, kuigi see erines täiesti senisest juurdunud põhja-eesti keskmurdel baseeruvast traditsioonist, mille kohaselt tarvitati osas sõnadest ea-d (peal, seal, heal jt.), osas aga ää-d (rääkima, ääre jt.), osalt paiguti isegi äe-d (jäe ~ jää jm.). Et ea-l tugev juurdunud traditsioon oli, siis see peamiselt lõuna-eesti murdeile toetuv ettepanek ei leidnud siiski sellist toetust nagu eelmised ettepanekud, vaid hoolimata otsuse vastuvõtmisest jätkati veel ea tarvitamist.

Isegi Kreutzwald kirjutab sel puhul, et ta vastumeelselt, tuues ohvrit isamaa altarile, kirjutab ää-d, sest rahvakeeles olevat ea. Alates Hurda 1871. a. ettepanekust õieti algabki võitlus eesti kirjakeeles ea ja ää vahel, mis teatavasti alles 1933. a. õigekeelsus-sõnaraamatu väljaandega on lahendatud, ja seda nimelt põhja-eesti murde kasuks.

Puhtal kujul võru murdele toetub Hurda neljas ettepanek, nimelt ettepanek loobuda Ahrensi poolt põhja-eesti murrete hääldusе alusel soovitatud järgsilpide u tarvitamisest ja uuesti elustada lõuna-eesti murdeis, eriti võru murdes säilinud järgsilpide o. Et selle ettepaneku põhjendus oli nõrk - nimelt olevat o ilusam ja võimaldavat eristada sõnu nagu kulu - kulo, - siis ei leidnud see ettepanek poolehoidu. Pealegi oli selle nähtuse murdeline baas jäänud liiga piiratuks ja rahvakeeleski oli enamikus murdeis tulnud tarvitusele u. Hoolimata sellest, et o on vanem ja esineb soome keeles, ei läinud ettepanek läbi. Ka Hurt ise sai aru, et see ettepanek (tarvitada näit. asjost jm.) ei leia laiemate hulkade poolehoidu, ja sellepärast loobus peatselt oma ettepanekust ega esitanud hiljem seda enam. Tema o armastus aga avaldub siiski kas või selles, et ta sõnades ju ja juba soovitab tarvitada võrumurdelist jo ja joba, ning see ettepanek leidis isegi mõnevõrra poolehoidu, näit. tarvitas ka C. R. Jakobson neid olisi vorme, kuigi Kreutzwald ka siin oli joba'le vastu.

Teataval määral võru murdele toetub ka Hurda poolt EKmS-i koosolekul esitatud ettepanek säilitada sõnaalguline h, kuigi enamikus murretes seda ei hääldata. Ka see ettepanek, mis tegelikult oli juba rakendatud, ei leidnud vastuseisu. Sellega fikseeriti veelkordselt, et Faehlmanni omaaegsed soovitused tuleb kõrvale jätta ja keeleajalooliselt õigustatud vormid, mis tuge leidsid veel ainult vähestest murrakutest ja soome keelest, säilitada. Sellega püüti ühtlasi kõrvaldada ka neid kõikuvusi, mis esinesid selleaegses kirjakeeles (näit. oopis~hoopis, ernes~hernes, ellad~hellad jm.).

Teatavasti olid 1872. a. otsused esimesed normeerivat

laadi otsused, mida püüti rakendada küll ainult EKmS-i väljaannetes, kuid mida ühise kirjakeele loomise huvides rakendasid ka tolleaegsed kirjamehed oma teostes ja ajakirjades. Nende ettepanekute juures oli oluline osa J. Hurdal ja sellepärast need toetuvad teataval määral lõuna-eesti murdeile, kusjuures rida esitatud seisukohti oli selliseid, mis olid ühised lõuna-eestile ja põhja-eesti idapoolseile murrakuile. Põhja-eesti idapoolsete murrakute kasuks lahendati sel koosolekul ka kandvad~kannavad küsimus, kus seni oli kõikuvusi olnud (vrd. lääne ja ida autoreid). See on ühtlasi ainuke Hurda tol ajal esitatud ettepanekuist, mis ei toetu tema kodumurdele.

Tegelikult ei piirdu aga Hurda osa lõunamurdeliste joonte propageerimisel mainitud ettepanekutega. Nagu märgitud, tuli Hurda ja Jakobsoni ettepanekul tarvitusele teine asemel tõine. Oma väitekirjas ne-liitest ja ühes 1880. a. peetud ettekandes selgitab ta lõuna-eesti i-mitmust ja näitab, et lõuna-eesti murdeis, eriti võru murdes tarvitatavat i-mitmuse tüve ka ne-liiteliste sõnade tähenduse märkimiseks, näit. luune toos (luust tehtud) ja luine kala (kala, kel on palju luid), hädine inimene (kel on palju hädasid), vargine küla jne. Hurda enese keeletarvitus vastab tema poolt esitatud ettepanekuile. Selle illustreerimiseks võib tuua näiteid tema tööst "Pildid isamaa sündinud asjust" (1879).

Vastavalt esitatud nõudeile ja EKmS-i otsustele tarvitab Hurt järjekindlalt pikki vokaale, näit. säält, päält, päästnud; võõrad, mõõgad, püüti jne., kuid seadma, päeva.

Astmevahelduse küsimuses jätkab ta Kreutzwaldi traditsioonipärast tarvitusviisi, säilitades laadivahelduse puhul teise vokaali, näit. kautada, lautama, näutu, peud, kuid muutes väljakujunenud viisil esimese vokaali madalamaks, näit., toeks, loeme jt. Sõda-tüüpi sõnade astmevahelduse märkimises on tal kõikuvusi, näit. sõa, kuid saja. Aeg, ppeg sõnadest on omastav aja, poja. Kreutzwaldi külles asemel esineb küljes.

Endisele kirjakeelele omased põhja-eesti jooned, kuigi need olid võõrad lõuna-eesti murdeile, on ta selleaegses kirjakeeles siiski säilitanud, näiteks vormid pitkad, seie, aluk-

se, sõrmuksed, kudruksed jne. Samuti on ta tarvitanud põhja-eesti keskmurdele omast de-mitmust ja si-minevikku, kuigi tal oleks olnud võimalust siin kodumurde jooni enam rakendada. Nii tarvitab ta: elajatest, koobastesse, kirstudes, tungijatele, elupaikadesse jne., ainult harva esinevad tal vormid nagu muile, kaldail, kõigis paigus, sündinud asjust jm.

Mitmuse osastava tarvitamises käib Hurt juba suurel määral Ahrensi jälil, tarvitades vorme nagu masinaid, kirikuid, kombid (vt. Ahrens: ehtid),kallid, laevu, kiva, härgi, niisugusid, palkisid, kobrasid jne., mis erinevad nii Kreutzwaldi kui Jakobsoni tarvitusviisist (-si), aga ka Hurda kodumurde tarvitusviisist.

Verbivormide tarvitamisel peab Hurt samuti kinni neist seisukohtadest, mis Kirjameeste Seltsis olid fikseeritud, tarvitades näiteks vorme nagu usuvad, laulavad; olivad, elasivad; ehitatud, tallitatud jne. Samuti rakendab ta Jakobsoni taoliselt ka nud-tunnuselist kesksõna, näit. kadunud, hävitanud, põgenenud jne. O tarvitamisest loobus aga Hurt õige pea.

Üldiselt on Hurt esimesi, kes rahvusliku kirjakeele arendamise seisukohalt keelelist ühtlust ja normipärasust hakkas nõudma. Kuigi ta lõuna-eesti vormidest toetatult esitas rea ettepanekuid, mis vastu võeti, sest olid ju need ettepanekud ka idapoolsete murrakute kaudu põhja-eesti murdealadelgi tuttavad, siiski ei läinud ta lõuna-eesti joonte sissetoomisel liialdustesse, vaid säilitas oma keeletarvituses juba Ahrensi poolt fikseeritud põhja-eesti normid. Seega aitas Hurt tervel real vormidel kirjakeeles fikseeruda, näit. nud-kesksõnal, sid-lõpulisel mitmuse osastaval, tatakse-, tatud-vormidel, nõrgaastmelistel oleviku vormidel jne. Hiljem püüdis ta oma uurimuste kaudu lahendada näit. line- ja lik-liite tarvitamise küsimust jm.

17. M. VESKE SEISUKOHAD KIRJAKEELE MURDELISE BAASI KÜSIMUSES.

Mihkel Veske, õppides Leipzigi ülikoolis, tutvus lähemalt võrdlev-ajaloolise meetodiga ja hakkas teatavasti seda rakendama eesti keeles. Samuti selgus talle siin vajadus eesti keelt foneetiliselt kirja panna. Juba nüüd hakkas Veske mõtlema, et Kreutzwaldi ja Hurda poolt soovitatud uus kirjaviis ei lahenda veel kõiki eesti keele väldete küsimusi ja et on vaja välja töötada puhtfoneetiline kirjaviis, mis peaks aluseks saama rahvuslikule kirjakeelele. Sellest kirjutas ta juba 1867. a. Kölerile, soovitades sõnavormide vihhm, vihma ja vihhma vahel vahet teha ka kirjas. Et oleks võimalik hääldusperaselt keelt kirja panna, selleks oli vaja kõigepealt seletada eesti välteid ja nende tekkimist. Seda tegigi Veske oma doktoridissertatsioonis 1872. a., kus ta ühtlasi märgib, et tema poolt fikseeritud kolm väldet ei kanna subjektiivset ilmet, vaid vastavad üldeestilisele hääldamisele, sest ta on nende esinemist kontrollinud eri aladelt päritolevate inimeste keeletarvituses.

Et rajada eesti keelele teaduslikku kirjaviisi, ei piisanud aga ainuüksi kolme välte konstateerimisest, vaid tuli ühtlasi selgitada, missuguse murdeala hääldamine võtta kirjakeele teadusliku märkimisviisi fikseerimisel aluseks. Mihkel Veske kogu uurimistöö eesti murrete alal ongi suunatud peamiselt eesti kirjakeele murdelise baasi piiride ja ulatuse fikseerimisele.

Et selgitada eesti kirjakeele murdelist baasi, käis M. Veske suviti korduvalt uurimisekspeditsioonidel, mille aruanded meile pakuvad väärtuslikku materjali eesti murrete üle. Nii kirjutab ta oma uurimisreisi aruandes 1878. a., et ta sel suvel olevat kolm korda käinud Tallinnamaal keelt uurimas ja nn. Kesk-Tallinnamaa keele läänepiire selgitamas. Tal olevat olnud reisil võimalus iga Järva- ja Harjumaa kihelkonna murraku kohta andmeid saada, lisaks sellele küsitle-

da veel inimesi Läänemaalt, Hiiu- ja Saaremaalt, kuna Virumaalt oli juba varemalt materjali kogutud. Nii arvab ta siis seniste uurimiste tulemuste põhjal võivat näidata, missugused murdealad peaksid olema eesti kirjakeele baasiks. Ta ütleb: "Se küsimine, missugust rääkimise viisi meie Eesti kirjakieleks tõsstma ehk selle põhhjuseks panema piaame, on mull nüüd palju sellgemaks saanud ja kerrgem vastata. Nüiid võiin vieel jullgemine tõeendada, et kirjakieleks ja selle täiendamiseks piaab õhhtupuolist Viru kieelt (Jakobi, Haljala ja Rakvere kihelkonnast piaale õhhtu puoole), Järva kieelt ja Harju kieelt võetama. Sellest ülesltsest piirist piaavad aga ääri vieeri mööda olevad murrded, kas koguni ehk mõnes tükis kõrvale jääma, nagu mereäärsed murrded Viru- ja Harjurannas Rakverest Tallinnani, mõned Harjumaa Lääne raja kihelkonndade ja valldade iseäralikud Lääne murrete muoodi rääkimise viisid. Selle siin piiratud Kesak-Tallinna kielega lähävad mitmes tükis põhjapuoolsed Tartu ja Villandi kreisi kielemurrded enam ühhte, kui Lääne murrded. Sedaviisi oleks siis Eesti kirjakieel nende Eestlaste keskpaigas, kes põhja Eesti kieelt ehk nõnda nimetatud Tallinna kieelt räägivad"[1]. Päris õigesti leiab M. Veske, et Kesk-Tallinna keeles on rida eri murrakupiirkondi, kuid üldiselt liituvad Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa murrakud tihedalt keskmurdega, näiteks või selliste joonte poolest nagu da-inf. annda, murrda, minna, mitte nii kui läänemurdes anda, murda, minna. Sama ala fikseerib Veske kirjakeele baasiks ka oma "Eesti keele healte õpetuses" 1879 (vrd. lk. IV).

Olles korduvate murdereiside alusel kirjakeele baasiks oleva ala piirid fikseerinud (vt. kaart), esitab ta selle murdeala keeletarvitusest lähtudes ühtlasi rea ettepanekuid, mis tema arvates peaksid teaduslikul alusel loodud ühises kirjakeeles tarvitusele tulema. Nii arvab ta, et kui kirjakeele baasiks valida "Lääne-Viru, Ida-Harju ja Järva" maa murre, siis tuleks kirjakeeles rahvakeele alusel tarvitusele võtta järgmised jooned:

[1] EKmSA. 1878, lk. 26-27.

Eesti kirjakeele baasiks olev ala M. Veske järgi.

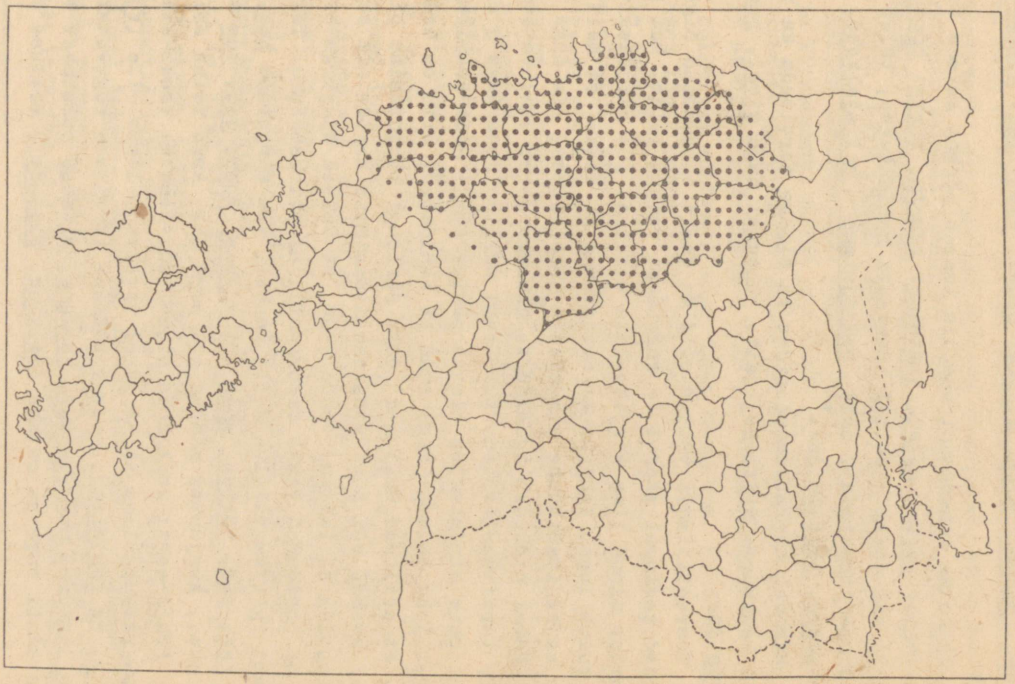

1) astmevaheldusliikes sõnades b, d, g väljalangemise puhul säilivad kõrged vokaalid i, u, ü, näit. pragu: prau, nägu: näu, pidama: pian, siduma: siume, tuba: tua, lugema: luen;

2) kolme konsonandi ühendis langeb nõrgas astmes keskmine välja: selts: selsi, tantsima: tansin, kõrts: kõrsu;

3) kui nõrka klusiili tugevasti hääldatakse, tuleb "kõva tähega kirjutada", näit. neljajalgne - neljajalksed, andma - antku, leitsin jne.[1]

Samadel kaalutlustel pidas ta õigeks tarvitada ka põhjaeesti keskmurde diftonge, näit. juhtudel nagu kieel, puool, müööda jne.

Teoreetiliselt võttes olid M. Veske seisukohad õiged ja oleksid teataval määral ka rakendust võinud leida, kui oleks tegemist olnud ilma kirjakeeleta keelega, kus kirjakeelt alles tuleb luua. Kahjuks ei arvestanud M. Veske, et meil on juba sajanditepikkune kirjakeele traditsioon, mis õige tunduval määral pidurdab igasuguste üksikmurdeist lähtuvate uuenduste tarvituselevõttu. Kui isegi selline joon nagu h sõna algul meie kirjakeeles visalt püsis, kuigi seda enamikus murretest juba kauemat aega enam ei hääldatud, siis on arusaadav, et sellised muutused nagu diftongi kirjutamine pika vokaali asemel või tüve konsonandi muutmine kirjas nii kergesti poolehoidu ei leidnud, seda enam, et teised ajajärgu keelemehed ei pooldanud Veske ortograafilisi ettepanekuid. Tekkis ainult teravam võitlus selle pärast, kas kirjutada hea, pea või hää, pää, võeras, mõek või vööras, möök, via, tua või vea, toa jne., kusjuures määrav oli kord üks, kord teine seisukoht.

Põhja-eesti keskmurde alusel soovitab M. Veske alaleütlevas kaasrõhulise silbi järel tarvitada lõppu -lle (kuningalle, ka rahvalle), olevas käändes tarvitada tugevaastmelist tüve juhtudel nagu uudena, poegana, mitmuse omastavat tarvitada alati tugevas astmes (riikide, piipude), mitmuse osasta-

[1] Vrd. EKmSA 1878, prot. lk. 22.

vas tarvitada ka lühemaid lõppe (otse pro otsasid, okse), lihtminevikku tarvitada samas astmes kui ma-infinitiivi, näit. hakkasin - hakkama, viskasin jne.[1]

Nii nagu J. Hurt ei poolda ka M. Veske Kreutzwaldi jt. poolt tarvitatud si-lõpulist mitmuse osastavat, vaid soovitab tarvitada Ahrensi eeskujul vorme nagu lauulusid, linndusid, õuuesid, jõgesid jne.; kui aga võimalik, tarvitada lühemaid lõppe, nagu linnu, kaasa (kaasse), pal'ka, otse (otsi), assju, kantsa (kantsisid), pitki, saana (saanisid) jne. Ahrensi ja Wiedemanni, eriti aga Hurda ja Veske mõjul tõrjutigi kirjakeeles jalg-tüüpi sõnade mitmuse osastavast si-lõpp välja ja asendati sid-lõpuga, kuid see väljatõrjumine võttis siiski küllaltki rohkesti aega. Nagu märgitud, esinesid mõlemad need lõpud põhja-eesti keskmurdes.

Mis puutub mitmuse tarvitamisse, siis soovitab M. Veske oma keeleõpetust käsitlevates töödes tarvitada de-mitmust, näit: "Eesti keele healte.õpetuses" märgib ta sellised näited nagu puudes, linnades, kassides; palkides, lauludest, keeltest, rikastest, rahvastel, otsadelle, assjadelle, linndudelle, pitkadelle, sõpradelle jne. (vrd. lk. 60 jj.).

Verbivormide puhul võib märkida, et lähtudes keskmurdest annab M. Veske jällegi paralleelselt nii id-, ivad- kui sid-, sivad-vormi imperfekti mitmuse 3. pöördes, näit. saivad~saiid, kasstsivad~kasstsid, vasstasivad~vasstasid jne., samuti annab ta paralleelvormi ka tingiva kõneviisi vormide puhul, näit. saaksivad~saaksid, kastaksivad~kastaksid, kutsuksivad~kutsuksid jne. Ise ta tarvitab oma töödes siiski enamasti sel ajal tarvitusel olevat vad-tunnuselist vormi, näit. käisivad, olivad, kirjutasivad.

Kausatiivides näib Veske keskmurde ja läänepoolsete murrete alusel takse-, tud-vormi soovitavat, näit. kirjutakse, kirjutud, parandud, kuid tal ei puudu ka kirjutatakse jne., olevikus tarvitab ta põhja-eesti keskmurdele omast nõrgaast-

---

[1] Vrd. EKmSA 1878, prot. lk. 22 jj.

ENSV Tartu Riikl. Ülikool

melist vormi, näit. kiidavad, tahavad jne.

Üldiselt ei ole M. Veske oma keeletarvituses järjekindel, tarvitades isegi ühes ja samas teoses, näit. tuntud "Eesti keele healte õpetuseski" kord üht vormi nii, kord teisiti (kirjutakse~kirjutatakse, juure~keelde, ei olla~ei olevat, lühendatud~lühendud, rahvalikkudesse raamatutesse~rahvalikkude raamatutesse jne.). Veelgi suurem kirevus valitseb aga Veske eri teostes. Võrreldagu selleks näiteks kas või tema "Healte õpetust" (1879) ja tema kirjutisi EKmS-i aastaraamatuis. Kord on ta kirjutistes rohkem keskmurde jooni (näit. Reisi aruanne 1878), kord vähem. Et ta kirjaviis oli ebaühtlane, siis oli ta mõju väike eesti kirjakeele arendamisele. Siiski just möödunud sajandi 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul oli ta eeskujul mõnevõrra mõju, mis kajastub tema poolehoidjate väljaannetes ja kirjutistes. Nii näiteks kasutab J. Kõrv oma töödes sel ajal mõningal määral M. Veske ortograafiat ja tema poolt soovitatud keelelisi erijooni, näit. rahhva, kollm jne.

Nagu teame, ei tulnud enamik Veske ettepanekuid tarvitusele, näit. üleültse, healte, lähävad jne., kuid häälduspärase kirjaviisi kohaselt hakati sõna lõpul siiski kirjutama kaht tähte, näit. lukk, vakk, nott, sepp jne.

Mihkel Veske teeneks jääb, et ta püüdis selgitada eesti kirjakeele murdelist baasi ja püüdis põhja-eesti keskmurde jooni kirjakeeles propageerida, mis ei andnud küll suuri tulemusi, aitas aga siiski kujunevatel joontel, nagu de-mitmusel, sid-osastaval jne. juurduda.

18. KIRJAKEELE ÜHTLUSTAMISE KATSED JA K. A. HERMANNI KEELELINE TEGEVUS.

Nagu juba eespool märgitud, oli J. Hurt esimesena teinud tõsisema katse kirjakeelt normeerida, kuigi ta nende normide puhul ei arvestanud mitte alati keskmurret (näit. ää - küsimuses), vaid lõuna- ja idapoolseid murrakuid. Hurda seisukohad leidsid küll 1872. a. Eesti Kirjameeste Seltsis vastuvõttu,

kuid kui M. Veske Leipzigist tagasi tuli, hakkas ta kohe rahulolematust avaldama, pidades Hurda seisukohti mitte küllalt "teaduse põhja peal" olevaiks. Juba 1873.a. esitas Veske oma ettepanekud ortograafia kohta, ilma et ta veel lähemalt kirjakeele murdelist tausta oleks puudutanud. Samal koosolekul esinevad ettepanekutega ka C.R. Jakobson jt., pidades igaüks vajalikuks kirjakeelt omal kombel ühtlustada. Nii tekkiski olukord, et peeti küll õigeks eesti kirjakeelt ühtlustada, kuid tegelikult selle ühtlustamiseni ei jõutud.

Üheks ilmekamaks näiteks sellest, kuidas eri autorid sel ajal kirjakeelesse suhtusid, võiks olla vahest Pöide pastor N. Nolcken, kes ortograafias asub ligikaudu samadel foneetilise kirjaviisi printsiipidel kui M. Veske, kuid kes seejuures sugugi ei näi taotlevatki ühist kirjakeelt, vaid püüab oma "Aabitsaraamatu" ja "Aabitsaraamatu sissejuhatuse" (1873) kohandada keeleliselt täiel määral Saaremaa õpilaste keeletarvitusega. Nii näiteks võime leida temal selliseid saarte murde jooni, nagu riips, vädama, paramast, uied, täädaval, säädus; moo (arvates), jämema; öötud 'öeldud', ää viig mitte; kud jne.

Õnneks jäidki need saaremaalised murdejooned ainult Saaremaale ega mõjustanud ühise kirjakeele kujunemist, kuigi Nolckenit hakati tema tööde tõttu pidama keelemeheks ja kutsuti osa võtma EKmS-i poolt moodustatud kirjaviisi ühtlustamise komisjonidest.

1875. a. tunti kirjakeele ühtlustamise vajadust väga teravasti ja otsustati dr. Rosenthali ettepanekul kokku kutsuda suur ülemaaline kongress, kus siis kokkuleppe teel fikseeritakse ühised normid. Ettevalmistustöödeks moodustati eri suundade esindajaist komitee, mille koosseisu kuulusid Hurt, Veske ja Jakobson, kuna kahtluse korral ka Wiedemanni abi otsustati paluda. Hoolimata EKmS-i liikmete soovist ei tõttagi see komitee ja tuleb alles 1877. a. kokku, kui M. Veske oli oma "Healte õpetuse" käsikirja valmis saanud. Vahepeal aga süveneb ebaühtlane keeletarvitus veelgi. 1876. a. kirjutab "Eesti Postimehes" J. Kurrik, et igaüks kirjutavat eesti keelt nii,

nagu süda soovib, et eesti keeles olevat tekkinud terve leegion kirjaviise ja tulevat kahelda, kas ka eespool mainitud neli meest (s. o. Hurt, Veske, Jakobson ja Wiedemann) suudavad kirjaviisi-küsimustes kokku leppida. Õpetajad, kes peavad õpilastele õiget keelt õpetama, olevat seetõttu sattunud raskustesse, sest ei tea, mida õpetada. Kurrik arvab, et oleks oluline, kui kirjakeele arendamises kõigepealt põhimõttelise külje üle kokku lepitaks. Kui põhimõtted on vastu võetud, siis olevat ka lihtsam üksikküsimustes kokku leppida. Tema arvates peaks loodav kirjaviis vastama keele loomule ja seadustele, olema selge ja kerge kätte õppida, nõudma vähe jõukulu ja olema ilus. Seekord siiski keelemehed neid Kurriku seisukohti veel ei arvesta ja otsustavad oma heaksarvamise kohaselt. Aluseks võetakse M. Veske "Healte õpetuse" käsikiri.

Kui jälgida "Eesti kirjutusviisi parandamise komitee protokolli" (EKmSA 1877, lk. 37), siis selgub, et ka siin kaitseb Veske nn. „Kesk-Tallinnamaa keele murret", teised osavõtjad aga pooldavad enam traditsioonipärast märkimisviisi, kusjuures Hurt jääb oma lõunaeestilistele seisukohtadele. Nii näiteks pika vokaali kirjutamise puhul tähendab Veske, et Virumaal räägitavat soome ja vana eesti viisil ee, oo ja öö nagu ie, uo ja üö, näit. kieled, tuome, süöme, ja et neid võiks viru murdel kirjutada. Sellega aga ei ole teised nõus ja nii säilitatakse pikad vokaalid, kusjuures kolmanda välte märkimiseks otsustatakse teisele vokaalile tõmmata kriips.

Vastupidiselt 1872. a. otsusele otsustatakse nüüd Veske ja Jakobsoni poolt kirjutada õe, mitte öö, kusjuures märgitakse: "Otsuseks tehti õe kirjutada, näit. võeras, kuida Tallinna keele murretes räägitakse, mitte öö, näit. vööras, kuida Tartu keele murretes öeldakse."[2] Hurt aga pooldab öö-d

---

[1] "Eesti Postimees" 1876, nr. 33, lk. 197.

[2] EKmSA 1877, lk. 38.

peale sõnade sõel, nõel. Murdelist tausta arvestatakse ka rs kirjutamisel. Nii otsustatakse kirjutada rz : rs (varza : varsa), mitte aga vaheldusega r-is, nagu see esinevat tartu murdes. Tallinna murret olevat arvestatud ka kirjutusviisi osda : osta, kotgas : kotka puhul. Kuigi tallinna murdes sõnadest nagu lugu, sugu g väljalangemise korral u püsima jäävat, otsustatakse nendes sõnades kirjutada kaks o-d, näit. lood, sood, samuti ka sõnast kogu : koos, koost (mitte: kous, nagu Wiedemannil). Astmevahelduslikes sõnades otsustatakse klusiili väljalangemise puhul tarvitada nõrga astme vormides poolkõrgeid vokaale, s. o. u, i ja ü muuta o, e ja ö-ks, näit. tuba : toa, pidama : pean, süsi : söe. M. Veske soovitab selles küsimuses säilitada kõrged vokaalid, sest "Virumaal, põhja Järvamaal ja hommiku Harjumaal räägitavat piu, tiu, luen, tue, süed"[1]. Et aga üldiselt tuttav on vokaalide madaldumine seoses astmevaheldusega, siis peab Veske ka sellega leppima. Teise silbi u aga otsustatakse säilitada, sest ka varasemas kirjakeeles oli vau, nõu. Sõnadest aeg, poeg otsustatakse genitiivis tarvitada aja, poja, mitte aea, poea. Eri arvamusele jääb Hurt ää-küsimuses. Nimelt otsustatakse vastupidiselt EKmS-i 1872. a. otsusele tallinna murdest lähtudes kirjutada ea, näit. teadma, tean, hea, seal, peale, ja mitte täädma, hää jne., sest M. Veske kinnituse järgi olevat diftong neis sõnades vanem. Ainult sõnas pea olevat ää vanem ja Virumaa idaosas ja rannas esinevat ka see, sellepärast olevat ta nõus lubama ka pää vormi. Ei tohtivat tallinna murret segada tartu murde joontega. Hurt, nagu märgitud, jääb siiski pikka vokaali pooldavale seisukohale. M. Veske kirjutab omalt poolt selle koosoleku protokollile lisa, rõhutades siin veel kord vajadust lähtuda põhja-eesti keskmurdest. Ta ütleb: "Et Kesk-Tallinnamaa keel kirjakeeleks peab jääma, siis jäi Tartu keelemurde healte seadus ja kirjutamine nõuupidamistest kõrvale".[2] M. Veske kinnitab, et ka ÕES olevat

---

[1] EKmSA 1877, lk. 40.

[2] Sealsamas, lk. 42.

need seisukohad vastu võtnud ja sellega olevat toimunud "kirjaviisi ühendamine", kuid tegelikult 1877. a. koosoleku otsused ei saanud määravaks. Positiivne oli Veske ettepanek kirjutada vakk, kott, lepp kahekordse tähega, kuid poolehoidu ei leidnud kolmanda välte märkimine lisakriipsudega, samuti s-i märkimine. Tegelikult ei pidanud komitee otsustest keegi kinni. Rahul ei olnud kirjaviisi komitee otsustega isegi Veske, kes leidis, et põhja-eesti keskmurde alusel tuleb siiski tarvitada pian, siume jne. 1879. a. oktoobris tuleb EKmS-i koosolekul uuesti päevakorrale õigekirjutus ja õpetaja P. Undritz ütleb: "Koolmeistrite nimel tuleb nõuda, et kooli- ja rahvaraamatutesse mitte ei pea kirjutatama: siadus, pia, sial jne."[1]

Nagu eespool märgitud, ei aidanud ka M. Veske "Eesti keele healte õpetuse" ilmumine kirjakeelt ühtlustada. Olles EKmS-i esimees, propageerib Veske korduvalt (näit. 1884, 1885) oma ettepanekuid, kuid need ei tule siiski tarvitusele.

Et koolitöös raskustest pääseda ja mingisugust alust kirjakeelele leida, esitab J. Kurrik oma teoses "Kirjutamise õpetus" 1882. a. teatavad reeglid, mida koolitöös õpetamisel arvestada. Nii leiab ta siin, et ei ole põhjust kirjas vahet teha teise ja kolmanda välte häälikute vahel, näit. saani jalas ja istus saani;koera lake, kolm koera; kassi poeg, kutsus kassi; otsa esine, kaks otsa jne., sest "mingisugune vahetegemise komme ei ole üleüldiselt rahva- ja kooli-kirjas maksma hakanud"[2]. Peatükis "Mõned tähendused koolmeistrile õigesti kirjutamise kohta" märgib Kurrik, et eesti õigekirjutus on kõikuv, kuid koolis tuleb tarvitada võimalikult ühtlast kirjutusviisi ega tule lubada ühel kirjutada nii, teisel teisiti. Seejuures toob ta selliste kõikuvate sõnade nimestiku, märkides, et eelistada tuleks tema arvates järgmisi keelendeid: seadus (mitte: säädus), seal, sean (mitte: säen), tean, pea, heal (mitte: hääl); pean (mitte: pian); päev (mitte: pääv),

---

[1] EKmSA 1879, prot. lk. 25.

[2] J. Kurrik, Kirjutamise õpetus, Tartu 1887, lk. 13.

jäen (mitte: jään), käes; lähed (mitte: lähäd), vähem, pähä (mitte: päha); jää (mitte: jea), võeras, õeruma; mõõt, rõõm; loo, iial (mitte: ial), auu, auus, nõuu (mitte: nõu), veike, teine, mets (mitte: mõts), kõik (mitte: keik), muidu (mitte: mudu), kuidas (kudas), hästi~heaste (mitte: häste), sõja (mitte: sõa), aja, saja, jau (mitte: jao), kaub, teud, ju (mitte: jo), mu, su, mull (mitte: mul), sull, tall, sell, kätt, vett; pikk (mitte: pitk), küll, kauss (mitte: kaus), poiss, rull (mitte: rull'), vann, sell (mitte: sell'), pal'k (mitte: palk), seni (mitte: senni - seeni), kuni, ometi, amet, õnnistus (mitte: õnistus), tallitus, tegemata (mitte: -matta), aru 'mõistus', haru 'oks', haruldane, harva, hani, hallikas; erned, auk, äkiline; himu (mitte: himmu).[1]

Kui jälgida Kurriku (Viljandi khk. pärit) poolt eelistatud vorme, siis võib näha, et siin on üldiselt esile tõstetud põhja-eesti keskmurde jooned, näit. hea, pea, seal, teadma, seadma, heal, käes; veike, teine, mets, kõik; sõja, aja, saja; jau, kaub, teud, ju, mu, su jt., kuigi mõne küsimuse osas pole lahendus järjekindel, näit. on antud ühelt poolt võeras, õeruma, teiselt poolt mõõt, rõõm. Suur hulk esitatud vorme ei märgi aga häälikulist, vaid ortograafilist külge, ja nende juures pole siin põhjust peatuda. Osalt on aga esile tõstetud jooni, mis pole tüüpilised põhjaeestilised, vaid omased enam põhja-eesti lõunaosale ja lõuna-eesti murdele, näit. seni, kuni.

Kõige üldisemalt soovitavaks peab Kurrik C. R. Jakobsoni "Kooli lugemise raamatu" keelt.[2] Nähtavasti on Kurrik püüdnud jälgida üldisemat tarvitusviisi ja selle põhjal oma järeldused teinud. Ometi ei rahuldu Kurrik oma siin tehtud ettepanekutega, vaid loodab, et ilmuv auhinna-grammatika, milleks Eesti Kirjameeste Selts oli auhinna välja kuulutanud, annab kü-

---

[1] Vrd. J. Kurrik, Kirjutamise õpetus, lk. 14 - 15.

[2] Jakobson toetub teatud määral Ahrensile, nagu näitab peale muu ka "Kooli lugemise raamatu" II osa (1875) lõpul olev "Lühikene Eesti grammatika".

simustele lahenduse. Sellistest auhinna-grammatikatest ilmus ki 1884. a. K. A. Hermanni sulest "Eesti keele grammatik", millel oli kaheldamatult küllaltki oluline osa eesti kirjakeele ühtlustumisprotsessis.

K. A. Hermann, olles ise pärit Põltsamaalt, kirjutas grammatika, milles ühelt poolt olid esile tõstetud tüüpilised keskmurde jooned, teiselt poolt aga pooldas ta ka lõunaeestilisi jooni, mida oli soovitanud Hurt. Nii on Hermann tuntud kõigepealt pika vokaali tulise kaitsjana. Ta rõhutab, et pikad vokaalid olevat vanemad. Pikk aa olevat murdes muutunud oa-ks ja ua-ks, pikk ää aga eä-ks, iä-ks ja ia-ks ja neid mitmekesiseid diftonge polevat põhjust tarvitada. Et asjatut kirjaviiside kirevust vältida, olevat kõige parem nii kirjutada, nagu rahvas vanasti rääkis ja nüüdki veel suur hulk räägib, s. o. "kõik pikad täishäälikud üteldagu puhtalt: hää, pää, rääkima, rõõm, süü, nüüd jne., aga ei mitte: hea, pea, reakima, rõem, süi, nüid."[1] Sellepärast kirjutab ka Hermann järjekindlalt pääl, sääl, hääl, jään, kuid päev, käed; samuti võõras, pöösas, rõõm, õõgama jne., kuigi pikk vokaal pole omane põhja-eesti murdeile.

Lõuna-eesti esinemusele toetub Hermann ka astmevahelduse küsimuses, pooldades nõrgas astmes klusiili väljalangemise puhul järjekindlalt kõrgete vokaalide madaldumist, sõltumatult sellest, kas kõrge vokaal asetseb esimeses või teises silbis, seega siis mitte ainult tuba : toa, viga : vea, süsi : söe, vaid ka magu : mao, kadu : kao, nägu : näo. Samuti ka kubu : koo, kuduma : koon jne.

Teiselt poolt fikseerib Hermann ka rea põhja-eesti keskmurde jooni kirjakeelseteks, näit. lähen, teine, sõja, aja, mu, su. Eriti paistab see põhiliste grammatiliste joonte puhul silma. Nii annab Hermann käänamistabeleis ainult de-mitmuse vorme, kuna i-mitmuse kohta ainult ptii-kirjas märkus on toodud (lk. 43). Samuti eelistab ta mitmuse osastavas jalg-, pe-

---

[1] K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, Tartu 1884, lk.8.

sa- tüüpi sõnades tarvitada sid-lõppu, näit. jalgu e. jalgasid, sõdasid, ridasid, haavu e. haavasid, taimesid e. taimi, kottisid e. kotta, pakkusid e. pakku, vabadikkusid e. vabadikka, hoopisid e. hoopa jne. Nagu siit selgub, tarvitab ta m. os. sid-lõpu kõrval ka lühemaid u-, i-, e- (loikusid~loike, lookasid~looke) ja a- tüvevokaaliga lõppevaid vorme. Teiselt poolt on aga käändeid, kus ta ei arvesta põhja-eesti keskmurde üldisemat esinemust, näit. alaleütlevas loobub ta kaasrõhulise silbi järel lle-lõpu tarvitamisest, mida olid soovitanud Veske jt., mis aga siiski ei leidnud kirjakeeles üldist rakendust. Võib-olla kodumurde mõjul soovitas ta lõuna- ja idapoolseis põhja-eesti murrakuis levinud de-illatiivi, näit. juurde, mis teatavasti kogu põhja-eesti keskmurdele pole omane. Murdeesinemusest erinevalt nõuab ka tema, samuti kui Hurt ja Veske, omadussõna kongrueerimist nimisõnaga. Mainida võib veel sedagi, et tu-karitiivid ja järgarvud esinevad Hermannist alates omastavas ilma ma-ta, näit. gen. õnnetu (mitte: õnnetuma), kolmanda (mitte: kolmandama), seega lõuna-eesti murrete esinemuse kohaselt. Rajavas tarvitab ka Hermann kodumurde kohaselt seni, kuni vorme, kuigi keskmurde põhjapoolseil aladel on senni. Üldiselt on Hermanni poolt tarvitatud käändsõnavormid juurdunud ja suurel määral püsinud kirjakeeles kuni tänini. Enamik neist vormidest toetub keskmurdele.

Verbi alal on Hermann säilitanud 1872. a. vastuvõetud seisukohad, tarvitades oleviku mitm. 3. pöördes sel ajal üldiselt juba omaseks saanud vorme teevad, lähevad, otsivad, katsuvad (mitte: tegevad, otsvad), lihtmineviku 3. pöördes idaeestilisi ivad-, sivad-vorme, näit. saivad, tulivad, palusivad, samuti ka tingivas kõneviisis: jooksivad, tänaksivad, palusivad, umbisikulises tegumoes süsteemipäraseid tatakse-, tatud-vorme: armastatakse, armastatud, jne. Mineviku kesksõna on ka Hermannil nud-tunnuseline: toonud, kuulnud, mõtelnud, idamurdele toetuv. Tähelepanu võiks veel juhtida da-infinitiivi kujulisele kaudsele kõneviisile, mida ta nimetab ebakoheseks kõneviisiks ja mida ta ei too oma pööramistabeleis. Ta esitab oma ebakohese kõneviisi puhul järgmisi vor-

me: 1) mina paluda, sina paluda jne.; mina olla palunud, sina olla palunud jne.; mina saada paluma jne.;
2) mina paluvat, sina paluvat jne.;
3) mina, sina palunud; mind, sind palutud jne.;
4) mina paluma, sina paluma, mind palutama jne.[1]

Kõikidest nendest vormidest näib ta eelistavat da-infinitiivi kujulist vormi: mina, sina paluda; mina palunud; sina olla palunud jne. Üldiselt toetub seega Hermann ka selle vormi esitusel keskmurdele, mainides aga siiski ka teiste murrete kaudse kõneviisi vorme.

Nagu noomeni osas, on ka verbi osas enamik Hermanni vorme kirjakeeles juurdunud ja praegugi veel tarvitusel (peale ivad-, sivad-vormi ja kaudse kv.).

Oma grammatikas esitatud seisukohti rakendas Hermann kõigepealt ise oma töödes ja oma "Postimehes", neid rakendasid aga teataval määral ka teised autorid, eelkõige Tartus, näit. arvestab neid A. Grenzstein oma töödes ja oma "Olevikus". Huvitav on, et näit. Grenzstein üldiselt on omaks võtnud kõik Hermanni seisukohad, nagu hää, pää, seadma, ea, juurde, jalgadele, märkisid, tellijatele, saanud, õpetatud, ütlesivad jne., kuid teiselt poolt ta pooldab siiski mõningaid Jakobsoni ja Hurda seisukohtigi, tarvitades näiteks tõiste; teuks, seutakse, jaust; enamiste, lõbusaste (Hermannil - sti) jne.

On huvitav, et vastavalt tolleaegsetele poliitilistele rühmitustele hakkavad kujunema mingisugused rühmitused ka keeletarvituse alal, kusjuures konservatiivsem tiib eesotsas Hurda, Hermanni ja Grenzsteiniga toetub enam lõuna-eesti murdele, radikaalsem tiib eesotsas M. Veskega aga rõhutab enam vajadust toetuda põhja-eesti keskmurdele. C. R. Jakobson, olles küll radikaalse suuna esindaja, ei olnud seda aga keele suhtes mitte täiel määral, sest ta toetus Kreutzwaldile ja idamurdele (näit. tõiste). Võib seega märgata mingeid kris-

---

[1] Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 99.

talliseerumistendentse kirjakeele tarvitamisel, kuid ühtlusest ollakse siiski veel kaugel.

1884 avaldab J. Nebocat oma ""Kündja" Eesti keeleõpetuse", mille alapealkirjas ta Wiedemanni ja Veske eeskujul märgib, et selles keeleõpetuses on antud keel "nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse". Ka see nn. Nebocati kirjaviis püüab pääseda üldkehtivusele, sest raamatu eessõna järel märgivad "Schnakenburgi raamatutrükikojad", et trükikoja omanik "üksnes need raamatud enese kulu peale trükkida" võtab, mis ""Kündja" Eesti keeleõpetuse" järgi on kirjutatud. Sellelgi on oma tagapõhi, sest Nebocat deklareeris, et ta oma raamatu on koostanud sakslaste Ahrensi ja Wiedemanni alusel ja sellepärast väärib tema kirjaviis sakslaste toetust. Teatavasti kujunes Nebocat kõige tagurlikumate ringkondade esindajaks.

Missugune on siis see Nebocati kirjaviis?

Lähemal vaatlusel selgub, et Nebocati kirjaviis on põhiliselt Ahrensi kirjaviis, millest on ainult mõningaid kõrvalepõikeid ja mis 80-ndate aastate keeletarvitusest on tunduvalt maha jäänud.

Et Ahrens lubab nii hea kui hää kirjutada, kirjutab ka Nebocat kord pää, kord peal, peale, eelistades siiski vorme nagu hea, seadnud, teadnud, mis vastab enam põhjaeestilisele esinemusele. Omaaegsest kirikukeelest lähtudes tarvitab Nebocat vorme, nagu leikama, senna, seia, nenda. Ahrensi ja tolleaegse kirjakeele kohane on ka astmevahelduse puhul vokaalide käsitlus, näit. loetud, rea, kuid jauks, teu, kauvad.

Käänamise küsimustes käib ta samuti Ahrensi ja Wiedemanni jälgedes, tarvitades sisseütlevas vorme juure, soone, noore, veere (e. veerde), kuid siiski mitte käte, vaid kätte, seesütlevas paigas, kimbus, norus, olevas uudena, rohtuna, rajavas senni, alaleütlevas kõrgele, kellegile, isegi Ahrensi läänemurdelisi mooga, sooga ja moota, soota peab ta vajalikuks märkida. Ka mitmuses annab ta Ahrensi eeskujul paralleelselt nii i- kui de-lise mitmuse, näit. noortest e. noorist, kaladest e. kalust, inimestest e. inimesist, sigadest e. seust. Ka mitmuse osastav on Ahrensi järgi, nagu seda olid soovita-

nud ka Veske ja Hermann, näit. nahku, poege, lehti, hunta, hilpa, hingesid, tiikisid, lukkusid; rumalaid, noorikuid, hobusid. Samuti käib ta verbide tarvitamises autoriteetide jälgedes, lootes, et selline tarvitusviis on kõige vastuvõetavam ja õigem (näit. ei tea e. ep ole, pidand, palunud, palusivad, heitsivad e. palusid, heitsid, viskaksivad e. viskaksid, armastatud jne. Wiedemanni eeskujul soovitab ta tarvitada isegi selliseid nõrgaastmelisi vorme nagu kous (koos), houst (hobust) jne. Mingisugust edu või ajaga kaasaskäimist on Nebocatilt asjatu otsida. Kui Wiedemann märkis, et üht või teist vormi Kesk-Eestimaal nii öeldakse, siis tarvitas seda Nebocat, erinedes selle poolest Veskest, et Veske uuris ise keskmurret ja ei toetunud Wiedemanni ja Ahrensi väidetele, vaid pidevalt parandas neid. Pastoritele ja balti-saksa ringkondadele oli Nebocati keeletarvitus lähem ja sellepärast soovitasid nad viimase grammatikat, kuigi suurema eduta, sest laused nagu "kurja mõistma ep ole mitte tarkus" (lk.7) olid sel ajal juba muutunud arhaistlikuks. Nebocati kirjaviis, toetudes varasemale põhja-eesti kirikukeelele, ei suutnud siiski kuigi suurel määral tolleaegset keeletarvitust mõjustada. Küll aga tõi see kirjaviis uuesti esile jooni, mis olid juba minevikku läinud. On arusaadav, et selline mitmekesisus keele tarvitamises ei saanud rahuldada õpetajaid ja avaliku elu tegelasi, kel oli tarvis õpetada või tarvitada keelt igapäevases elus. Sellepärast on arusaadav, et juba järgnevatel aastatel peale Hermanni ja Nebocati grammatika ilmumist tõstab Kurrik uuesti kirjakeele tarvitamise küsimuse päevakorrale, rõhutades mitte niivõrd kirjakeele murdelist tausta, nagu seda olid teinud Wiedemann, M. Veske ja Nebocat, vaid eelkõige keeletarvituse printsiipe.

19. J. KURRIKU ETTEPANEKUD JA 1886. a. KEELELISED VAIDLUSED.

1886. a. veebruaris (22. II) avaldas J. Kurrik kõikidele keeletarvitajaile kaalumiseks oma tuntud "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi", mis ilmus tolleaegsetes ajalehtedes ("Postimehes" isegi eralisana). Selles palub ta keeleõpetajaid, ajalehtede toimetajaid ja kirjanikke avaldada oma seisukohti ettepanekute üle. Ettepanekuid on enne avaldamist esialgselt arutletud koosolekul, millest võtsid peale J. Kurriku osa veel Grenzstein, Hermann, Tülk, H. Treffner, tsensor Dr. Jannsen, Eisen, Niggol, seminariõpetaja Org. Nagu selgub koosseisust, olid siin juhtivateks jõududeks Tartu tegelased, kes kuulusid peamiselt Hurda leeri, s. o. konservatiivsesse rühma. Üleskutse alguses märgitakse päris õigesti, et kirevus kirjakeeles kestab ja tingimata on vajalik luua ühine ühtlane kirjakeel. Selle loomiseks on aga vaja teatavaid põhimõtteid enne kaaluda. Selliste põhimõtetena esitatakse järgmised seisukohad: kirjaviis olgu otstarbekas, kiri võimaldagu mõtteid võimalikult täpselt edasi anda, et neist aru saadaks. Kuid mingeid lisamärke ei olevat selleks vaja, sest lisamärkidega tähed pole otstarbekad, praktilised. Lause ütlevat juba ise, missuguses vältes sõna tarvitada, näit. lauses tema läheb linna. Keele praktilisusest lähtudes rõhutatakse kolme momenti: 1) et kirjaviis oleks kerge õppida, peab ta võimalikult seaduskorraline ja lihtne olema (pedagoogilisuse printsiip), 2) kirjaviis ei tohi nõuda palju jõukulu, sellepärast peab ta lühidust silmas pidama (ökonoomsuse printsiip) ja 3) kirjaviis ärgu olgu inetu (esteetilisuse printsiip), kuid vastaku seejuures siiski keeleteaduse nõuetele.

Nendest printsiipidest lähtudes esitatakse rida nõudeid, näiteks, et kolmanda välte märkimiseks ei tule tarvitada liithäälikuis kaht tähte (mitte lauuda, saiia, nõuu, ossta, väll-

ja), et ülipikki häälikuid ei tarvitse lisamärkidega kirjutada (saani, kalliks) jne. Sellega loobuti M. Veske ortograafiast.

Teiselt poolt aga esitas Kurrik M. Veske seisukohale lähedase kompromissettepaneku, mille kohaselt tuleb kord kõrge vokaal nõrgas astmes säilitada, kord aga mitte, näit. arvab Kurrik, et õige on tuas, uad, teud, näud, kaub, siun, pian, kuid loen, toetama, söed, kõetud, öelda; sugu: su'ue, lugu: lu'ud, kuid kogu: koos. Nagu selgub, toetub see ettepanek küll teatavaile põhja-eesti murrakuile, kuid pole siiski ühtlane, mistõttu juba ettepaneku tegijad siin kokkulepet ei saavutanud, sest Hermann soovitas alati i, u, ü puhul nõrgas astmes e, o, ö-d, Wiedemann soovis traditsiooni arvestades teise silbi vokaali säilitada, kuna Veske soovis kõiki vokaale säilitada ja isegi tiumees, puuviu 'veo' jne. kirjutada.

Sõnades, kus on kõikuvusi ea ~ ää tarvitamisen, ei põhjenda ettepaneku tegijad diftongi vajalikkust murdega, vaid väidavad, et "heal ää on ilutu, nõuab liiga suu-lautamist". Teiselt poolt aga tulevat ainult üü kirjutada, sest üi kirjutamine sundivat lugejat ii-häälikut venitama ja see ei olevat ilus. Seega olevat üksmeelselt vastu võetud ettepanek kirjutada hea, peal, seal, teal, heal, seadus, teadus; nüüd, hüüdma, müüma jne. Siingi toetub ea põhja-eesti, üü aga lõuna-eesti murretele.

Lisaks nendele põhiküsimustele on siin esitatud seisukohavõtmiseks veel 12 üksikpunkti, mis enamikus puudutavad ortograafiat, kuid osalt riivavad ka murdelist tausta. Nii näiteks soovitatakse h ära jätta sõnadest, kus esineb kõikuvusi, näit. erned, unt, anid, õiskama, äkitselt ja allikas, kirjutada ühekordse tüvekonsonandiga sõnad ometi, amet, kuni, seni, kaaluda, kas tarvitada -ti või -te (õieti ~ õiete) või sti- ~ ste- liidet (usinasti ~ usinaste), kas kirjutada teine, mets, veike või tõine, mõts, väike, kas alaleütlevas küsijalle või küsijale, kas sisseütlevas meelde, äärde, juurde või meele, ääre, juure tarvitada.

Kurriku ettepanekuid kaaluti järgnevail kuudel nii aja-

kirjanduses kui EKmS-i koosolekuil. Nagu selgub EKmS-i aastaraamatus avaldatud protokolli kokkuvõttest, on 25. märtsi koosolekul "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" kohta kõneldud 7 tundi, ilma et läbirääkimistel mingitele kindlatele tulemustele oleks jõutud.

Kurriku poolt ajakirjanduses (vt."Olevik"nr. 15, 7. IV 1886,"Oma Maa"nr. 2, lk. 65) avaldatud üksikasjalisemast protokollist selgub, et Kurriku ettepanek kirjutada tuas, uad, aga loen pole leidnud poolehoidu, vaid on soovitatud Veske seisukoha alusel jätta vokaalid järjekindlalt muutmata, näit. tuad, siad, luen, süed, teud, näud, liud, siun, lu'ud jne. või siis viimasel juhul ka luod, suod.

Otstarbekaks on peetud kirjutada hea, heal, seal, teal, peal, pea, seadus, teadus, kuid üü ~ üi-küsimus on jäetud lahtiseks. Sõnaalguline h on otsustatud kõikuvuste puhul ära jätta, seni, kuni, ometi jt. kirjutada ühe konsonandiga, eelistada ti-liidet (ka vaheldi, selili jt.), tarvitada teine, mets, veike (kui aga riimib sõnadega päike, äike, läike, siis väike), kaasrõhulise silbi järel tarvitada alaleütlevas le lõppu, eelistada illatiivis vorme meelde, äärde, juurde, kirjutada siia, eile, mõõk, rõõm, võõras, ial, verbide vormides kirjutada, kirjutades, kuid kirjutatud, kirjutate, kirjutatakse. Nagu arutlustest selgub, on ühelt poolt eelistatud põhja-eesti keskmurde vorme, mida oli soovitanud Veske, teiselt poolt aga oli soovitatud ka mitmeid Hermanni ettepanekuid (-sti, -le, juurde jt.). Seega ei toetunud seekordsest arutlusest osavõttev kollektiiv ühele murdele, vaid kirjakeelt vaadeldi kui nähtust omaette, mille puhul üks vorm on pärit ühelt, teine aga teiselt alalt. Leiti, et suures kollektiivis on raske neid küsimusi lõplikult otsustada ja sellepärast järgmisel koosolekul 27. juunil ei arutletud enam kirjaviisiküsimust, vaid valiti keeleteadlastest ja keelehuvilistest 21-liikmeline komisjon, kes siis lõplikud otsused pidi tegema (Wiedemann, Veske, Hurt, Hermann, H. Treffner, Grenzstein, Järv, Kõrv, Kurrik, Kunder jt.).

Vahepeal aga kaaluti küsimusi ka ajakirjanduses küll lü-

hemates, küll pikemates kirjutistes. Hermanni "Postimees" teatab, et ta oma seisukohtadest ei loobu, "Virulane" aga on väga ühenduse poolt. Teoreetiliselt pooldatakse ühise kirjaviisi tarvitamist, praktiliselt püsitakse aga sageli endise küljes kinni. Ulatuslikumatest ja kaaluvamatest sõnavõttudest võib alla kriipsutada Hermanni sõnavõttu "Postimehe" mai- ja juunikuu numbreis, milles ta püsib üldiselt oma varasematel seisukohtadel (näit. idu : eo, ää, üü jne.). Samuti võib mainida mag. A. Nooli (M. J. Eisen) kirjutist "Olevikus", milles põhiliselt pooldatakse Hermanni seisukohti, kuid esitatakse ka omapoolseid arvamusi, näit. alaleütlevas - lle : kuningalle jne. Eri sõnavõtjad esitavad täiesti erinevaid seisukohti, näit. "Sakalas" leiab keegi, et olevat tarbetu tarvitada nõrgas astmes j-i sõnades nagu koda : koa jne. Jälgides mitmesuguseid sõnavõtte, leiab Kurrik, et oodatud ühenduse asemel hoopis uusi eriarvamusi esineb, ja ta on seetõttu õnnetu, et ta sellise sulesõja on välja kutsunud. Et asja päästa, teeb ta saamatu ettepaneku - leida selline autoriteet, kelle arvamustele keegi enam ei julgeks vastu vaielda. Ta arvab, et tuleks saata saadikud EKmS-i auliikmete juurde ja need paluksid auväärseid professoreid (7 meest) nõnda: "Kõrgeaulised professorid! Meie eesti keel on, nagu teate, üks kaunis ja kõlav keel, aga meie kirjaviisis puudub ühendus; sellepärast tulge ja ütelge meile, kuidas meie oma keelt piame kirjutama! Ja mis Teie selle kohta otsuseks teete, seda saavad kõik Eesti sulemehed ühel meelel vastu võtma ja seaduseks pidama"[1]. Tegelikult ei peetud aga seda ettepanekut vastuvõetavaks ja arvamiste avaldus küsimuste kohta jätkus. "Postimees" nõuab teaduse põhjale toetumist (nr. 23), "Valgus" ütleb, et meie seame ennast Veske otsuste järgi, kuid üi kirjutamises meie järele ei anna, kuigi mõnes teises pisiküsimuses oleme nõus järele andma, "Virulane" rõhutas vajadust kolmandat väldet kir-

[1] "Olevik" nr. 23, 31. V 1886.

jas märkida jne.

Lisaks üldisele kirjaviisi-küsimuste arutlusele tuleb seoses "Uue Testamendi" ilmumise kahesaja-aastase juubeliga kõne alla ka uute kiriklike raamatute keel. Selleks moodustatud komisjon Hurda juhtimisel tuli Tartus juuni lõpul kokku, kusjuures koosolekust peale pastorite (Malm, Kallas jt.) võtsid osa ka Hermann ja Kurrik. Ka sellel koosolekul ei pooldatud M. Veske seisukohti ei häälikute teise ja kolmanda välte eristamise küsimuses (om. laulu - os. laulu, nim. kallis - seesütl. kallis) ega ka kõrgete vokaalide säilitamises nõrgas astmes, vaid otsustati Ahrensist lähtudes tarvitada nõrgas astmes i, u, ü asemel e, o, ö (süsi : söe, isegi lugu : lou), kuid teise silbi u siiski säilitada : kaduma kaun, siduma : seun, kuduma - koun. Üldiselt pooldatakse siin pikki vokaale (rääkima, määrima, nüüd), kuid sõnad pea, hea, seadma, teadma, seal, teal otsustatakse varasema otsuse kohaselt kirjutada diftongiga. Alaleütlevas otsustatakse tarvitada kaasrõhu järel le-lõppu; adverbides tarvitada -ste, kuid -ti (ilusaste, õieti). Fikseeritakse sõnade tallitama, ammet, ommeti, hommik, homme, kummardama, ümmardaja, senni, kunni, samuti äkki, hallikas, mets, teine, leikama; väike, näen, päev, läheb, kõik, nõnda, sõna; mu, su, ju, ka, aga see, iial kirjutamisviis. Otsustatakse tarvitada illatiivis meele, tuule, ääre, juure, d nõrga vastena j : saja, sõja, koja (mitte: sõa, koa).[1]

Nagu selgub, on kirikukirjanduse keele normeerimisel arvestatud ühelt poolt kirikukeeles seni tarvitusel olnud vorme, mis ei olnud otseses vastuolus põhja-eesti rahvakeelega, teiselt poolt aga üldist põhja-eesti rahvakeelt. Mõnikord on toodud lausa arhaistlikke vorme, näit. hius, hiukse, juus asemel.

25. augustil toimus järjekordne Kirjameeste Seltsi koosolek, millega seoses ka varem mainitud "Kirjaviisi parandamise kommission" oma koosoleku pidas (26. VIII). Koosoleku juha-

---

[1] J. Hurt, Püha kiri pannakse uue kirjutusviisi järele ümber, "Postimees" nr. 28, 5. VII 1886.

tajaks oli Veske, kes juba algul tähendas, et enne kui kirjaviisi parandamisest kõnelda, tuleb selgitada, missugune murre peab olema kirjakeele aluseks. Et selleks juba ammugi Kesk-Tallinnamaa keelemurre (Tallinna - Rakvere - Põltsamaa - Viljandi - Pärnu vaheline ala) on olnud, siis on koosolek ka seekord pidanud õigeks selle murdeala, märkides, et ka teistest murretest kirjakeelde võidavat täiendusi võtta. Läbirääkimised ettepanekute üle olnud väga elavad ja kestnud õhtuni, kuid lõplikku otsust pole seekordki tehtud. Selle asemel on aga niigi suurt komisjoni veelgi täiendatud uute liikmetega, kes "Kesk-Tallinnamaa" keelt tunnevad. Et komisjoni kokkutulekut on raske korraldada, siis otsustati komisjoni liikmetelt koguda kirjalikud arvamused üksikküsimuste kohta ja nende andmete põhjal küsimused selgitada.[1] Nagu märgib "Postimees", otsustati kirjaviisi ühendada "Eesti keele healte õpetuse" põhjal, ainult osa küsimusi (via ~ vea) jäänud lahtiseks. Tegelikult ei saadud nüüdki kirjaviisi-komisjonilt siduvaid otsuseid.[2]

1886. a. lõpul kirjutab "Olevik", et ühendus olevat juba tulemas olnud, kuid ühel põhjusel, mida ajaleht nimetada ei taha (M. Veske kohaletulek Ungarist) olevat asi pidurdunud, kuid kuna nüüd see põhjus kaduvat (M. Veske sõitis Kaasani - A. K.), siis võidavat kirjaviisi küsimus juba käesoleval aastal lõplikult lahendada, nii et järgneval aastal ühendatud kirjaviis rahva ette astub. Selleks olevat tarvis kogu kõne all olnud materjal saata kirjaviisikomisjoni liikmeile, need avaldavad oma arvamuse, saadavad selle Tartu ja Kurrik võtab tulemused kokku ning avaldab need.[3] Kahjuks ei ole meil lähemaid andmeid sellest ühisest kirjaviisist, sest komisjoni liikmete eri arvamused püsisid ja tõenäoliselt polnud ka

---

[1] Vrd. "Olevik" nr. 36, 1. IX 1886, lk. 2.
[2] Vrd. "Postimees" nr. 37, 6. IX 1886,
[3] Vrd. "Olevik" nr. 48, 24. XI 1886.

Kurrikul kuidagi võimalik neid kokku võtta, isegi sel korral, kui nad saabusid. Kuigi see 1886. a. vaidlus ilma suuremate konkreetsete tulemusteta lõppes, selgitas see olukorra eesti kirjakeele alal sajandi viimastel aastakümnetel. Nagu selgus, tekkisid Hurda ja Veske vahel vastuolud, mis olid tingitud sellest, et Veske "teaduse põhjal" nõudis põhja-eesti keskmurde kitsal baasil kirjakeele ülesehitamist, kusjuures ta soovitas võimalikult foneetilist kirjaviisi, Hurt aga soovitas kirjakeelde juurde tuua ka lõunaeestilisi sugemeid, toetudes seejuures Ahrensi ja Kreutzwaldi poolt rajatud alustele. Hurda lahkumisel Eestist hakkas Hurda seisukohti kaitsma Hermann, Veske aga jättis Kaasanisse minnes oma seisukohtade kaitsjaks Jaan Jõgeveri. Nii ei saavutatudki hoolimata tungivast vajadusest ja sellekohastest ühendamiskatsetest möödunud sajandi lõpu kirjakeeles täielikku ühtlust ja rida keelelisi küsimusi, mis toetuvad eri murrete baasile, leidsid oma lahenduse alles käesoleval sajandil. On muidugi omaette küsimuseks, kuivõrd keelelised eri seisukohad ja vastuolud Hurda ja Veske vahel olid tingitud nende kuuluvusest eri leeridesse, kuid teatavat osa võis nende poliitilinegi maailmavaade seejuures kindlasti etendada, nagu seda võib järeldada ka ühest M. Veske kirjast Kunderile, milles Veske arvab, et Kurriku "Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi" ettepanek on ainult klerikaalse partei salakaval üritus.[1] Tegelikult oli see siiski enam tingitud nendest raskustest, millega õpetaja sel ajal emakeelt õpetades kokku puutus, oli loomulik vajadus seoses ühise rahvuse kujunemisega kujundada endale ka ühtlane rahvuskeel, nagu see lõplikult välja kujunes käesoleval sajandil. Ühise ja ühtlase kirjakeele vajadust tundsid möödunud sajandi lõpul paljud keele- ja kirjamehed, nagu sellest kõnelevad nende ettekanded ja sõnavõtud (Vrd. sajandi lõpust näit. J. Hurda kirjutist "Eesti kirjakeelest" jm.).

On sellepärast arusaadav, et kui Hermann püsis oma sei-

---

[1] Vrd. M. Veske, J. Kunderile 1. IV 1886.

sukohtadel, mis ta oli esitanud grammatikas, siis need seisukohad hakkasid juurduma ka sajandi lõpu kirjakeeles. Seda soodustas tunduvalt veel seegi, et 1885. a. ilmus peamiselt Hermannile toetuv "Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele" H. Einerilt, mis levis ja leidis koolides rohket kasutamist. Võib-olla tingituna sellest, et H. Einer oli Sangaste mees ja töötas Valgas, on ta grammatikas lõuna-eesti jooni rohkem kui Hermannil. Nii ei ole tal ainult pikad vokaalid (hää, pää, sääl jt.) ja ivad-, sivad- vormid lõunaeestilised, vaid ta märgib lühidalt ka i-mitmust (silmis, haavust jt. lk. 4) ja annab kaudses kõneviisis lõunaeestilise vat-lõpulise vormi (saavat, saadavat, olevat, oldavat, olnud, oldud), mis tõenäoliselt tema kaudu ongi kirjakeelde tunginud. Et Eineri raamatud ligi 40 aastat koolides tarvitusel olid, siis avaldasid nad teatavat mõju ka kirjakeelele.

20. EESTI KIRJAKEELE MURDELISEST TAUSTAST SAJANDI VAHETUSEL. (Ed. Vilde, A. Kitzberg jt.).

Kui jälgida sajandi lõpu autorite keeletarvitust, siis võib konstateerida, et see on küllaltki ebaühtlane. Tüüpilise näitena võiksime siin tuua J. Kunderi keeletarvituse. Kui vaadelda Kunderi varasemat tööd "Maakera elu ja olu" 1878. aastast, siis paistab siin silma järjekindel pikkade vokaalide tarvitamine, näiteks käänama, pääl, häädus, vööra, möödetud, isegi täädus jne., seega siis Hurda soovitusc kohaselt põhiliselt lõuna-eesti murdele baseeruvalt. Kui aga jälgida üht järgmistest raamatutest, nimelt 1883. a. ilmunud brošüüri "Ema-armastus Eesti rahvalauludes", siis leiame siin juba vorme heast, peal, seal, seadus jt., nagu M. Veske põhja-eesti keele põhjal oli soovitanud. Kui jälgida veelgi hilisemaid töid, siis esinevad samuti diftongilised (ea, õe) vormid, näit. "Kingu Laoses" 1890. a. Või kui ta "Ema-armastuse" käsitluses tarvitab veel lood, koos, siis 1885. a. ilmub ta su-

lest lasteraamat, mille pealkiri on Veske mõjul "Lu'ud lastele". Hoolimata tugevatest Veske mõjudest, püsivad ta keeles ka varasemagi kirjakeele mõjud, näit. tarvitab ta tolle ajale omaste mitmuse osastava vormide nagu järvi, lahta, raamatuid, märka kõrval ka Kreutzwaldi ja Jakobsoni poolt tarvitatud si-lõpulisi vorme, näit. lugusi, jakkusi, radasi jne., isegi oma ajast ettejõudvalt sõnumeid. Paralleelselt esineb ka põhjaeestilise de-mitmuse kõrval lõunaeestilist i-mitmust. Seega ei saa siin kõnelda keeletarvituse ühtlusest.

Eri autorite keelelist mõju võib märgata ka teiste selleaegsete kirjameeste juures. Nii näiteks tarvitab Eisen oma töös "Uut ja vana" 1883 järjekindlalt ea-d, isegi sõnades nagu peasis, healega, peasuke jt. (kuid siiski: äärest, jäänud jt.), samuti vorme nagu luata, vaud, näu, seutud, asudes seega M. Veske seisukohale. Teiselt poolt aga kirjutab ta klusiile nagu Kreutzwald (kukus, upus jt.).

Sajandi viimasel aastakümnel hakkab Hermanni grammatika mõjul ja Hermanni eeskujul tema tarvitusviis enam levima. Nii näiteks peab Hermanni seisukohti täiel määral silmas E. Bornhöhe oma tõlkes "Kristlased ehk jumal ja keiser" 1893. a. Tuleb aga märkida, et varasemad Bornhöhe teosed ei ole keelelt samasugused kui 1890-ndates aastates ilmunud tööd. Nii näiteks 1880. a. ilmunud "Tasuja" esimene trükk ei ole kaugeltki Hermanni, vaid pigemini M. Veske ortograafia alusel kirjutatud. Nii leiame siin astmevahelduslikest sõnadest vorme nagu lueb, jäu, teuloomaks, nua, raud, 'raod', näul, kuid ka ajaloust. Pikkade vokaalide asemel on siin veel põhjaeestilised diftongid: pea, pealt, seada, mõeduga, võeras jne., kuid hilistekkinud diftongide asemel on pikad vokaalid, näit. nää, nääme, ööldakse, nagu neid tarvitasid varasemad autorid. Kreutzwaldi mõju esineb vahest ka mitmuse osastavas, näit. tegusi, õlasi, kõnesi, juttusi. Alaleütlev on aga nii kui Veskel: kujudelle, lugejalle, ligemalle, eneselle, samuti on kirjutatud Veske õpetuse kohaselt: sell, sull jne., kuid selle kõrval esineb isegi läänelisi jooni,

näit. hiiede 'hiite', uskus 'usus', õlasi jne. Üldiselt on Bornhöhe oma esiktöös kasutanud selleaegsete loetud autorite mõjul ja kodumurde põhjal kujunenud põhjaeestilist keelt, mis on äärmiselt ebaühtlane, sisaldades jooni nii idast kui läänest. Kõige silmapaistvam on siiski vahest Kreutzwaldi mõju (näit. -ste, de- ja i-mitmus: määratumais, liikmetes, -nd -nud: pelgund sulase, nälgind suguvennad, kuid uitanud jne.).

Samuti on Juh. Liivi varasemad tööd, näit. "Käkimäe kägu" jt. kirjutatud K. A. Hermanni grammatika alusel nii foneetiliselt, ortograafiliselt kui morfoloogiliselt. Esineb ainult üksikuid kõrvalepõikeid, mis tingitud murdest, näit. tarvitab Juh. Liiv nõrgas astmes d-lisi vorme nagu kihlvedu (pärast), moodilehtedest jne., samuti vorme nagu käissega, sukki (varem: sukke), tehtakse jmm. või paralleelselt esinevaid sõnu nagu külles ~ küljes jmm. Kõikides põhijoontes on aga arvestatud Hermanni seisukohti, näit. esineb sid-osastav (lukkusid, toosisid, silmapilkusid), a-osastav (käsa, karutükka, karjapoissa), de-mitmus (vokkidele, tükkidest), de-illatiiv (äärde, juurde), ebaühtlane kaudne kv., näit. ta kündvat, (häätegemine) olla, ta valitsevad jne.

Tunduvalt vähem järjekindlad on Eduard Vilde 90-ndates aastates ilmunud teosed keelelt. Näiteks tarvitab Vilde oma töödes nagu "Kurjal teel" (2. tr. 1898) ja "Kuul pähe" (1891) samuti Hurda ja Hermanni eeskujul ää-d (pää, hää, säält, päält), kuid õõ tarvitamisel pole ta nii järjekindel ("Kurjal teel": rõõmus ~ rõemus, mõedu, võeras, "Kuul pähe": võõra, rõõmsa). Seniste vanemate autorite eeskujul tarvitab Vilde ste-liidet: ilusaste, enamiste, kibedaste; varasemates töödes on tal kõikuvusi nõrga astme vokaalide märkimisega: näo ~ näu, jau, lautanud, tua, hiljem aga esineb nii nagu Hermannil: teo, näo. Põhiliselt esineb Vildel põhjaeestilisi jooni, näit. naene, veikene, pinseldanud, varasemas töös isegi selliseid vorme, nagu jänekse, 3 nädalad, lukkus jm. Ometi esineb kaasaegse kirjanduse mõjul Vildel ka lõunaeestilisi vorme, nagu tõine, sõkkuda, või läänepoolsemaid, nagu millas,

homikul. Põhilised on aga Vildel siiski põhja-eesti keskmurde jooned. Neid esineb samuti käänamisel, näit. tarvitab Vilde nii nagu Kreutzwaldki mitm. os. si-lõpulisi vorme, näit. abinõusi, käskusi, aitasi, kottisi, pulmasi, muukraudasi. Samuti aga on a-lisi, näit. käsa. Märkida tuleks ka omapärast ta-list omadussõna, mis tegelikult on ilmaütlev kääne, millele omakorda liituvad teised käändelõpud, näit. jäi selgimataks, otsimised jäid asjataks, ilmasüütalt jne. Märkida võib sedagi, et Vilde on üks varasemaid kirjanikke (peale rahvalauluvormis teoste, näit. Kreutzwaldil), kes oma töödes hakkab olevat käänet tarvitama (näit. ojana). Hermanni eeskujul tarvitab ta illatiivi ja allatiivi (meelde, äärde, põrandale, kellegile), erinevalt aga tu-sõnu (inetumaks, armetumal, kahvatuma, väetimate; ka neljandamas). Verbivormid on põhiliselt Hermanni järgi (näit. vajusivad, lahutatud, karanud), kuid on erinevaid vorme, näit. põhjaeestiline kõneleda. Kaudne kõneviis on nii da-line kui vat-tunnusega: ta olla varas, ei tahtvat jne. Küllaltki rohkesti tarvitab ta abstraktseid substantiive, mis püsivad suurel määral samal kujul, nagu neid juba Kreutzwald oli esitanud, näit. kaebtus, halbtus, laimdus jt. Nagu selgub, käib Vilde oma rada, pidades silmas ühelt poolt põhjaeestilist keeletarvitust, teiselt poolt aga kasutades ka selleaegses kirjakeeles rakendatavaid keelendeid.

Vastupidiselt Vildele toetub A. Kitzberg oma teostes lõuna-eesti murdele ja kasutab seetõttu enam neid jooni, mida Hermann oli soovitanud. Nii tarvitab Kitzberg alates oma esimesest teosest "Kodukurukesest" (1878) kuni oma käesoleval sajandil kirjutatud draamadeni (näit. "Tuulte pöörises" 1906 jt.) järjekindlalt pikki vokaale, näit. pää, pääle, hää, sääl, hääl, päästma, isegi säädma, täädma (1. töös); võõrad, hõõgub, süüa jt. Samuti tarvitab ta varasema kirjakeele päraselt vead, soo (sõnast 'sugu', 1. töös siiski: loud 'lood') jne. Sajandi lõpu tarvitusviisi kohaselt on ka naene, laenetab .

Mulgi murde joontest paistavad silma näiteks v kadu: suil, lapsepõlise jne., silme (eest), isi pro ise (1. töös), männad 'männid' jne. Läänemurde joontest paistavad eriti silma ines-

siivid nagu selgas, külges, aedas, samuti partitiivid nagu kaks karikast. Selliste joonte esinemine on arusaadav, sest Kitzberg ise märgib, et eeskujuks on talle olnud Jannseni jutud.

90-ndates aastates avaldatud Kitzbergi teostes hakkab ennast tunda andma Hermanni mõju, eriti sellistes töödes nagu "Maimu" (1892), mis ilmus Hermanni kirjastusel. Nii on siin tulnud Kitzbergi varasema -ste (kõrgeste, kangeste) asemele -sti (tublisti, kogunisti), on loobutud varasematest si-listest mitmuse osastavatest (vaatisi, piirisi) ja hakatud tarvitama sid-lõppu (käskusid, maksusid, tugesid, neidusid, kuid siiski töösi), on loobutud varasematest murdelistest joontest nagu isi, aastadel, rahvas täädvad rääkida jne.

Käändsõnavormidest võib märkida Hermanni grammatika kohaselt tarvitatavat alaleütlevat (häätegijale, perakile, mägedele, kaugemale) ja sisseütlevat (näit. meelde, juurde, kuid ka merde ja teisse). Üldiselt tarvitab ka Kitzberg de-mitmust, eriti hilisemates töödes, kuid esineb näiteid ka e-lisest ja i-lisest mitmusest (näit. käsis ja jalus). Tähelepanu äratab essiivi tarvitamine, mida Kitzberg nähtavasti mulgi murde alusel ka kirjakeeles rakendas, näit. "Maimus" "kuis olid sa mulle armas juba lapsena", parvena tungisivad... Teatavasti oli essiivi seni kirjakeeles siiski õige vähe tarvitatud.

Verbivormidest võib märkida -ivad, -sivad-vorme minevikus, näit. olivad, valitsesivad, samuti tingivas kv-s: oleksivad. Oleviku mitm. 3. pööre on hilisemates töödes tänapäevane (näit. seisavad, viitsivad), varasemates töödes leidub aga ka sisekaolisi vorme, näit. tõusvad, täädvad jne. tud-kesksõna on reeglipärane: nimetatud, ehitatud, isegi kullatatud, nud-kesksõna järjekindlalt nud-tunnuseline (saanud, rabelenud jne.). On huvitav, et kuudne kv. on Kitzbergil samasugune kui Vildel, s. o. esineb läbisegi nii vat- kui da-infinitiivi kujulist vormi, näit. Rahvajutu järele olevat Karksi lossi valitsuse ajal Palli mõis olnud... ja sellest olla

kohtade nimed välja juurdunud ("Kodukurukesest", 7), räägitakse, et sa ... maad ja linnad läbi olla käinud ("Tuulte pöörises" 10).

Olgu lõpuks märgitud, et Kitzbergi näidendite, aga isegi juttude põhjal on kirjakeelset tarvitust mõnikord raske märkida, sest Kitzberg laseb oma tegelasi kõnelda väga mitmesuguses keeles, kusjuures eriti rohkesti on kasutatud rahvapäraseid väljendeid ja murdelist kõnelust, aga ka žargooni jne. Võrreldagu näiteks selleks kas või näidendis "Püve talus" esinevat Saaremaa Priidut, kes kogu aeg kõneleb saarte murret.

Vilde ja Kitzbergi teoste keele vaatlemisega oleme jõudnud juba käesolevasse sajandisse. Käesoleva sajandi algulgi püsisid need eri murretest tingitud paralleelsused kirjakeeles, millest oli kõnet seoses 1886. a. vaidlustega. On ju õige, et üheksakümnendatel aastatel rikastus kirjakeel sõnavaralt ja ühtlustus vormistikult. Siiski ei olnud kadunud need kõikuvused, mis esinesid eelmisel aastakümnel, olid püsinud ka need kaks suunda, millest oli eespool kõnet. Kuigi Hermann oma ajalehe ja kirjastuse kaudu mõjustas keelt, ei kadunud siiski ka põhja-eesti murretele toetuv Veske suund. Nii võib märkida neid suundi mõnel määral isegi käesoleva sajandi alguse kirjakeeles. Olgu näiteks vaadeldud siin "Rahva Lõbulehe" 1900. a. aastakäigu keelt. Teatavasti oli see ajakiri üks esimesi, mida redigeeris J. V. Veski. Nagu selgub, on Veski tollal pikkade vokaalide kirjutamises Hermanni seisukohal, soovitades sõnu nagu häädus, pääl, pääasjalikult, pääsukesed, hääl, hää, kuid teadus, seadus; samuti rõõmsalt, mõõdeti, kuid võeraid. Astmevahelduse osas ollakse samuti Hermanni seisukohtadel: sea, hao, vao, teo, näost, seob, peab.

Üldiselt tarvitatakse juba tänapäeva sõnavorme nagu väike, teine, amet, homme, iialgi, kuid esineb siiski ka erinevusi, näit. naesterahvaste, eila, kesket jm.

Hermanni seisukohad on omaseks võetud ka adverbide tarvitamisel: ilusti, kiiresti, parajasti jne.

Tunduvalt rohkem kui eelmisel sajandil on hakatud võõrsõnu tarvitama, kuid nende tarvitusviis on võõrapärane, näit. diletantismus, reklaama asi, decentraliseeritud, college'idesse (ütle: kolledsh) jne. Üldiselt on nii käändsõna kui ka verbi tarvitamine lähedane Hermannile, näit. paremale, ligemale; juurde; kohtadesse, elanikkudele; põldusid, maksusid, koolisid, kirjanikka, kiva, lõhestikkusid, ohvrisid, põhjuseid, puuduseid; nõuavad, toidavad; olivad, kisasivad; oleksivad; kinnitatud; kõnelda; tehakse jne. Kaudses kõneviisis eelistatakse da-inf. vorme: haigused murda, tõbi möllata jne.

Tähelepanu äratab ka erinevus liidete tarvitamisel: nii tarvitatakse -lik~line läbisegi, näit. seltslik elu, seltsline elu, majandusliste, kirjanduslised jne., samuti us-liide: põlgdus, kurbtus jt. Nagu siit selgub, oli sajandi piiril Hermanni keeletarvitus suutnud siiski küllalt levida, nii et tolleaegsete progressiivsete ringkondade poolt väljaantud ajakiri rakendas peajoontes Hermanni seisukohti. Küllaltki huvitava pildi sajandi alguse kirjakeelest annab J. Jõgever oma "Eesti keele õpetuse" (1904) eessõnas, kus ta märgib, et ta oma grammatikas püüab esitada ainult seda, mis tegelikus keeles tuntud. Sellepärast ei poolda ta Wiedemanni poolt teoretiseeritud vorme nagu (kogu:) kous, (lugu:) lous, sest nii ei kõnele keegi. Kirjakeele "sünnitaja" olevat ilukirjandus, kuid siin polevat vajalikku ühtlust. Jõgever püüdvat kirjutada, nagu tarvitab enamik kirjamehi. Et enamik kirjamehi olevat loobunud üi ja õe tarvitamisest, tarvitab ka Jõgever ainult üü-d ja öö-d. ea~ää küsimus olevat aga veel lahtine, sellepärast tarvitavat Jõgever pea, hea, kuid siiski hääl. Ta leiab, et Hermanni grammatikat peetavat küll juhtnööriks, kuid seda ei tulevat teha. Rohkesti vaidlusi tekitavat, kas kirjutada näu või näo, iu või io või eo. Et eri autoreil on eri seisukohad, olevat ta jäänud M. Veske seisukoha kui kõige lihtsama juurde. Peaasi olevat järjekindlus.

Kui jälgida Jõgeveri grammatikat, siis võib näha, et ta esitatud seisukohtadest kinni peab. M. Veske jälgedes käimine on aga Jõgeveri viinud vahel veidratesse seletustesse,

näit. märgib ta lk. 5, et "liittäishäälteks võib lugeda ka ee (ütle: ie), oo (ütle: uo), öö (ütle: üö), näit. tee (=tie), soo (=suo), vöö (=yüö)."

Vaadeldes Jõgeveri poolt antud käänamisõpetust, paistab silma, et ta annab paralleelselt kaks mitmust, näit. palujatesse ~ palujaisse, palujates ~ palujais jne. (peale komitatiivi). Illatiivis soovitab ta M. Veske eeskujul vorme nagu meele e. meelesse (mitte: meelde), kuid alaleütlevas annab siiski alati lõpu -le (palujale). Olevas aga soovitab tugevaastmelisi vorme nagu linnana, tubana, õdena, jõgena, linnuna (viimane pluuralis). Mitmuse osastavas -sid: konne e. konnasid, kaupu e. kaupasid. Verbivormide esitus on peajoontes Hermanni järgi, kuid kaudne kv. on Eineri eeskujul antud vattunnusega, näit. mina paluvat, palunud, mind palutavat, palutud.

Nagu eelmisest selgub, on Jõgever säilitanud rahvakeelsuseprintsiibi, toetudes M. Veske eeskujul põhja-eesti keskmurdele. Materjali on ta aga ammutanud suurel määral Wiedemannilt, kuna Saaremaa jooned pole märgatavad.

Püüdes silmas pidada kirjakeele üldist tarvitusviisi, on aga Jõgever mõni aasta hiljem siiski loobunud sellistest M. Veske seisukohtadest nagu siub, süed jt. Oma "Lühikeses Eesti keele õpetuses" 1907 tarvitab ta mitte ainult vorme nagu pean, toad, söed, teod, lood (lk. 11), vaid isegi vorme nagu hää ja pää, lähenedes kirjakeele ühtluse huvides Hermannile.

Ei saa aga ütelda, et kõik oleksid Jõgeveri teed käinud. Nii näit. on tuntud koolimees M. Kampmann küll oma harjutustikus "Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks" (1905) sammunud põhijoontes Hermanni ja Eineri jälgedes (näit. jao, noa, vea, söe; soo; meelde; mägedele; mäena, tükina; ilusasti, ilusamini; õpetasivad, oleksivad, hüüdvat), kuid sõnades hea, pea, peal, isegi healik tarvitab ta ea-d. Teised koolimehed, nagu A. Jung oma "Emakeele õpetuses" (1907) aga rõhutavad, et nad püsivad Hermanni grammatika alusel, kusjuures küllaltki huvitav on jälgida A. Jungi pealt toodud põhjen-

dust. Nimelt väidab J. Jung, et Hermanni grammatilised seisukohad on kõige vastuvõetavamad, sest 1) Hermanni seisukohad olevat kõige laiemalt kirjanduses tarvitatavad ja teised keelemehed nagu Einer kasutavat oma töödes neid, 2) Hermanni õigekirjutus vähendavat tallinna ja tartu murde vahet ja soodustavat ühise õigekirjutuse tekkimist ja 3) Hermanni kirjaviis olevat "õnnelik kokkuköla elavast keelest ja ajaloolisest kirjaviisist", sest ka Müller olevat kirjutanud ä.

Kuigi Hermanni grammatikas esitatud seisukohad sajandi algul kord-korralt enam levisid, eriti koolis ja ilukirjanduses, ei saa siiski väita, et keeletarvitus oleks küllalt ühtlane. Nii näiteks esineb ajakirjanduses veel palju kirevust ja ebaühtlust. Olgu selle näiteks toodud 1901-1903. a. "Olevik". Siin tarvitatakse erinevalt Hermannist hea, pea, peal, võeras jne., kuid kaob, näol, loetakse, jaod. Erinevalt Hermannist tarvitatakse ka ste-, mine-liidet: rohkeste, sagedaste, paremine. Üldiselt on käänamine samuti kui Hermannil, kuid mitmuse osastavas puudub täielikult ühtlus, isegi samas artiklis esineb sama sõna kord si-, kord sid-lõpulisena, näit. põldusid, külasid ja põldusi, külasi, -si esineb ka teistes sõnatüüpides, näit. klaverisi, orelisi, viiulisi, harmooniumisi, kitarresi jne. Ka verbi tarvitus on põhiliselt samasugune kui Hermannil, kuigi üksikartikleis on ka kõrvalekaldumisi, näit. püüetakse, kaotakse, püüdvad, alganud jmm. Üldiselt tuleb märkida, et selleaegse ajalehe korrektuur ei olnud kuigi tihe, sest ebaühtlust ja vigu esineb küllaltki rohkesti. Ometi pidasid paremad ajalehed silmas ka keelelist külge. Kui 1901. a. Tallinnas hakkas ilmuma radikaalne ajaleht "Teataja", siis asus J. V. Veski selle ajalehe keelelise ühtluse eest hoolitsema. Nagu prof. Veski mäletab, olevat ta Tallinna asudes koos Vildega kaalunud ka ajalehe keele küsimust ja nad on tulnud arvamusele, et Põhja-Eestis väljaantav ajaleht peaks ka põhja-eesti murret enam silmas pidama. Sellepärast on nad "Teatajas" otsustanud loobuda Hermanni alustest ja hakata tarvitama diftonge nagu ea sõnades pea, peal, hea, seal, aga samuti õe, näit. võerad jne. Teatavasti on ka

Veski hiljem ea-d kaitsnud ja tänapäeval ongi see ainulisena tarvitusele tulnud. Lisaks otsustati tarvitada ka -ste ja -mine.

Kui hiljem (1907) J. Veski algatusel ühise kirjakeele tarvitamise küsimusi Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse-osakonnas kaaluti, siis võeti siin samad seisukohad aluseks. Lisaks sellele otsustati tarvitada siiski tuba: toa, ladu: lao jm. Samu vorme kasutas ka enamik käesoleva sajandi alguse kirjanikke.

Mis puutub Lilienbachi väljaannetesse, siis ei olnud need keelelt mitte täiesti ühtlased, kuid keeleliselt toetusid isegi enam põhja-eesti murretele kui "Teataja". Nii on siingi tarvitatud diftongilisi vorme nagu pea, peale, seal, hea, samuti võeras, põesad, mõekadega, rõem, isegi müia, hüie, lüia, kuid süüdlane, hüüdu jt. Tähelepanu väärib, et Lilienbachi väljaannetes on M. Veske eeskujul tarvitatud vorme nagu maud, näul, lueb, tua, siutud, riad jne., samuti ka laene, kuid siiski naine. Ka noomenite käänamisel paistavad eelkõige silma põhja-eesti keskmurde jooned, näit. sse-line illatiiv (elusse, meresse), sid-, si- või a-line mitmuse osastav (kaupasid, keelesid, põldusid - kassasi, laulusi, vannisi - piltnikka, kiva, süsa. Kaudses kõneviisis tarvitatakse da-infinitiivi kujulisi vorme: ta olla, nad tahta, see pidada jne., tingivas kõneviisis jäetakse pöördelõpud ära, näit. ma sooviks, juuksed oleks jne. Üldse on püüdnud Lilienbach oma teostes kasutada võimalikult rahvapärast keelt, võttes aluseks kõigepealt põhja-eesti keskmurde. Teataval määral on tal siin eeskujuks olnud M. Veske.

Nagu kõigest eelnevast selgus, kujunes sajandi piirimail, s. o. eelmise sajandi lõpul ja käesoleva algul eesti kirjakeel küll palju ühtlasemaks, kui ta seda oli eelmistel aastakümnetel, kuid täielikku ühtlust ei saavutatud. Püsisid endiselt, kuigi mitte enam nii teraval kujul, kaks suunda, millest üks toetus põhja-eesti keskmurde olevikulisele rahvakeelele, teine aga arvestas enam senise kirjakeele traditsiooni ja pidas mitmesugustel kaalutlustel (nähtuse keeleajalooline vanemus, so-

bivus grammatilisse süsteemi) kohaseks laenata üksikuid elemente kirjakeelde ka teistest murretest, isegi lõuna-eesti murdealalt.

21. KEELEUUENDUS JA KIRJAKEELE MURDELINE TAUST.

Nooreestlased teatavasti ei pidanud oluliseks rahvakeelt ega rõhutanud sellepärast kuigi teravalt kirjakeele murdelist tausta. Nad pidasid keeles kõige olulisemaks keele ilu. Iluprintsiibist lähtudes asusid nad eesti kirjakeelt uuendama. Nad ei piirdunud ainult sellega, et iluprintsiip on üks keele arendamisel arvestatavaid printsiipe, nagu olid märkinud juba Grenzstein ja Kurrik, vaid nad asetasid iluprintsiibi esikohale. Et aga iluprintsiip on suurel määral subjektiivne ja tavaliselt igaühele tundub tema kodumurrak kõige ilusamana, siis on paratamatu, et vastavate autorite kodumurre ikkagi kajastub ka noor-eesti ajajärgu kirjameeste keeles. Enamik nooreestlasi olid kas saaremaalased (J. Aavik, V. Ridala, J. Oks) või lõunaeestlased (F. Tuglas, G. Suits, J.Semper jt.), sellepärast on arusaadav, et nüüd tungib kirjakeelde veelgi enam lõunamurdelisi jooni kui varem. Seda võib märgata nii "Noor-Eesti" väljaannetes kui ka Aaviku uuendusettepanekutes.

Nii näiteks on "Noor-Eesti" II albumis 1907. a. keel küll üldiselt Hermanni grammatika vormide kohane (hää, pää, hääl, mõõk, võõras; kaon, sea, paos; osavasti, kaugemale, kõrgemale, jooksivad, õõtsusivad jne.), kusjuures silma paistab eriti nende vormide rakendamine, mis on ühised lõuna-eesti murdega. Teiselt poolt on aga siin juurde toodud ka uusi lõunaeesti jooni, mis Hermannil puuduvad ja mis on võõrad põhjaeesti murdeile. Nii näiteks on F. Tuglas oma "Jumala saares", mis on selle albumi avakirjutiseks, tarvitanud i-mitmust suuremal määral, kui seda varem tehti, näit. ladvul, lehtil, valgis riidis, samuti rohkel määral lõunaeestilist sõnavara, näit. pedajad, urmis 'onn, hütt', udras 'saarmas', verev, veretama, siug ja lõunaeestilisi sõnakujusid nagu esä, ladev,

tall 'tald' jne. Võib ütelda, et samad erijooned, kuigi vahest vähem silmatorkavatena, esinevad ka teistes selle albumi kirjutistes. Mõnel puhul, kui autoril on keelelisi erijooni rohkesti, on toimetus koguni märkuse teinud, et autori kirjaviis on muutmata, näit. Haljangu Lembitu "Päevaraamatu lehtede" puhul, kus esinevad sellised kesised murdevormid nagu pitka - pitka, edesi, selgemid, heledamid jne. Üldiselt aga muutub murdeliste joonte kirjakeeles rakendamine nüüd hoogsamaks, ühise kirjakeele nõue jäetakse tagaplaanile, hakatakse rõhutama individuaalsust keeles, hakatakse omapäratsema keelega keele ilu nimel. Seda omapäratsemist keelega võime näha Ridalal, Tuglasel, Suitsul ja teistelgi nooreestlastel.

Eriti selgesti hakkavad nooreestlaste keelelised erijooned silma paistma käesoleva sajandi teisel aastakümnel, kus nn. keeleuuendus lööb õitsele. Nii rõhutab Aavik teatavasti juba oma kirjutises "Tuleviku eesti keelest" ("Noor-Eesti" IV, 170), et nooreestlased eelistavad i-mitmust kui ilusamat. Tegelikult rakendasid esimestena nooreestlastest i-mitmust just lõuna-eesti autorid eesotsas Tuglasega (näit. 1907. a. Aavik ise veel ei tarvitanud i-mitmust, vrd. Aino Kalda novelli "Vana Oru surm" tõlget), kuna i-mitmuse "teoreetilise põhjenduse" andis Aavik. i-mitmuse tarvitamiseks andsid eeskuju ühelt poolt lõuna-eesti murded, teiselt poolt ka soome keel. i-mitmuse tarvitamine tähendab õieti kõrvalekaldumist senise kirjakeele normidest.

Edasi tõstab Aavik selles kirjutises esile imperfekti mitmuse 3. pöörde vorme, milles ta soovitab tarvitada lühemat vormi andsid pro andsivad. Et saarte murdes on tarvitusel lühem vorm, siis toetas ka kodumurre Aaviku ettepanekut. Pealegi olid sel ajal juba mitmed autorid (näit. Suits) hakanud tarvitama lühemat vormi ja see oli juba 1910. a. keelekonverentsil leidnud ametliku sanktsiooni.

Verbivormidest rõhutab ta siin veel lühemat da-infinitiivi kirjuta, omanda, mis esineb teataval määral lõuna-eesti murdeis ja ka Saaremaal, ei esine aga mandri põhja-eesti murdeis, eriti keskmurdes.

Konkreetselt esitas ta keeleuuenduse nõuded teatavasti oma kirjutises "Mõned keele reeglid" (1912), kus ta lisaks eespool mainitud ettepanekuile soovitab tarvitada lühemat mitmuse partitiivi, näit. öid, töid, metsi, kohti (kohte), omi, tube jm., mida senises kirjakeeles esines vähe, sest Hermann oli teatavasti soovitanud sid-lõppu. Ettepanek oli toetust leidnud ja sanktsioneeritud juba kolmandal keelekonverentsil 1910. a. (vt. Veski, "Eesti kirjakeele reeglid" , lk. 8). Nagu teame, toetub seegi ettepanek eelkõige murretele, kuigi see ka põhja-eesti murdeis on teatud määral tuttav. Samuti toetub lõuna-eesti murretele ka lühem illatiiv, näit. rappa (mitte: rabasse), jõkke, keskaega, Tartu (isegi kiriku), mille asemel põhja-eestis ja senises kirjakeeles esines enam sse-list illatiivi. Teiselt poolt aga soovitab Aavik ka meelde, juurde asemel tarvitada meele, juure, mis teatavasti ei toetu küll lõuna-eesti murdeile, kuid on omane saarte murdele. Saarte murde alusel, aga ühtlasi toetudes varasemale kirjakeelele ja soome keelele soovitabki Aavik d-ta vorme, mis olevat ilusamad. Oma ettepanekule leidis Aavik tuge ka kolmandal keelekonverentsil, kusjuures ta ei unustanud märkimata, et d-ta "vormid on üleüldisemad ja Kesk-Tallinnamaal enam pruugitavad".[1]

i-mitmuse vormide soovitamisel rõhutatakse, et need esinevad lõuna-eesti murdeis. Seejuures ei ole i-mitmuse reeglid veel esialgu täiel määral välja kujunenud, vaid antakse reeglipäraste i-mitmuse vormide (töis, rahvail, õnnetuil, vanul päivil) kõrval ka tartumurdelisi tugevaastmelisi i-mitmuse vorme nagu aegult jne. (vrd. Tuglase tarvitusviisi).

Verbivormidest soovitab Aavik tarvitada lühemaid vorme sõnadest keelma, käänma, pöörma (mitte keelama, keelata), mis on omased saarte murdele (vrd. tuleB ä kēlDa, ma panè pĪBu suitsma jt.)[2], kuid kõnelema-tüüpi verbidest soovitab ta lõu-

---

[1] J. V. Veski, Eesti kirjakeele reeglid, lk. 8.

[2] Vrd. E. Koit, Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses, "Eesti keel" 1939, lk. 53.

na- ja idaeestilist vormi kõnelda. Küll aga on tema poolt soovitatud vormid maksa, peksa, lüpsa saarte murdele omased.

Lihtminevikus soovitab Aavik luulekeeles tarvitada imitmust sõnadest nagu kuulin, mõtlin jt.[1], kusjuures mõne sõna puhul nagu kuulin, lasin võivad sellised vormid esineda ka Saaremaal. Üldisemad on need aga teatavasti Lõuna-Eestis ja rannikumurde alal.

Adverbide puhul soovitab ta sti-liidet, mida oli soovitanud juba Hermann oma kodumurde alusel. Lõuna-eesti murdele ja saartele on -sti samuti võõras kui põhja-eesti keskmurde põhialadelegi. Märkida võib ka vorme kunni, senni, mida Aavik tundis oma kodumurdest.

Oma artiklis "Keele kaunima kõlavuse poole" (1913) põhjendab ta ilu seisukohalt oma ettepanekuid, kusjuures siingi leiab, et lõunaeestilised vormid nagu naine, naisterahvas, laine, painduma olevat ilusamad kui põhja-eesti murrete mõjul varasemas kirjakeeles juurdunud e-lised vormid. Oma kodumurde mõjul soovitab Aavik vorme nagu hunnik, timmukas, komma; varem soovitas ta mm-i ka sõnades kummardama ja ümmargune, milledest ta aga hiljem loobus.

1915. a. hakkab Aavik välja andma "Katseid ja näiteid", kus ta esitab rea ettepanekuid. Nii soovitab ta siin põhjaeesti idapoolseis murdeis esinevat -lle lõppu kaasrõhulise silbi järel võtta uuesti tarvitusele, kuigi Hermanni mõjul see oli kirjakeelest kadumas. Kui lle-ettepanek toetus põhja-eesti murdeile, siis ei saa seda väita da-infinitiivis Aaviku poolt soovitatud ella-ettepaneku puhul, mis eesti murdeist esineb peamiselt ainult võru murdes (näraskella?, häBenDellä?). Lõuna-eesti murdeile ja saarte murdele toetub ka Aaviku poolt keeleuuenduse seisukohalt oluliseks peetud ettepanek, nimelt tarvitada -tetakse, -teti jne. kirjakeelse -tatakse, -tati jne. asemel, näit. kirjutetakse, ei õpeteta, kasvatetud . Eriti oluline on siin tud- kesksõna vorm, mida ta juba järgnevas

---

[1] J. Aavik, Mõned keele reeglid, Tartu 1912, lk. 12.

"Katsete ja näidete" vihikus soovitas kirjutada -tet abil, näit. kirjutet, avaldet. Nagu märgitud, on e-lised vormid võõrad põhja-eesti keskmurdele ja esinevad kas lõuna-eesti murdeis (kiŕoťteDas, om kiŕoťtet) või saartel (kiŕjuťťet kiri, ka: kiri on kiŕjuťtet). Puhtalt lõunaeestiline on ka o-ettepanek, mille juba omal ajal Hurt oli teinud, kuid millest ta peatselt loobus. Aavik on ettepaneku esitamisel püsivam, kuid ka tema peab hiljem loobuma o-st (näit. vasto, õnneto). Lõunaeestiline ja saarte murdele omane on ka es-mineviku ettepanek (es tule, es ole), mis aga jäigi ainult ettepanekuks. Samuti on neile mainitud murdealadele omane ka ettepanek tarvitada me-sõnades ainsuse osastavas nt-lõppu (asent, istent) ja mitmuse omastavas nde-lisi vorme (asende, võtinde). Nagu siit selgub, eelistab Aavik uuendusettepanekute tegemisel esitada eriti selliseid jooni, mis on ühised lõuna-eesti ja saarte murrakutele, kuid mis puuduvad valdavas osas põhja-eesti murretes. Seda joont võis tähele panna juba varem, nimelt põjaeestilise a-mitmuse kõrvaletõrjumise puhul. Juba III keelekonverentsil esitas Aavik ettepaneku tarvitada mitte käsa, õlga, naisa, vaid käsi, õlgi, naisi, sest Tallinnamaal olevat i enam tarvitusel, eriti käsi-tüübis. Hiljem rõhutab Aavik korduvalt seda, et eriti i-tüvelistes sõnades tuleks tarvitada põhjaeestilise -a ja -sid asemel lõunaeestilist e-d, näit. poisse, püsse, pilte jne. Nagu teame, võtsid hilisemad õigekeelsus-sõnaraamatud selle -e omaks ja nii tõrjutigi kirjakeelest välja põhjaeestiline -a, mida väga vähe esines saarte murdes, samuti Lõuna-Eestis.

Nagu näeme Aaviku poolt 1916. a. väljaantud brošüürist "Mis on keeleuuendus", on selliseid lõunaeestilisi jooni veelgi esitatud, näit. soovitati ja tarvitati pähe, suhu eeskujul ka lõunaeestilisi töhe, õhe, jähe, samuti unne, ninna, külla, pessa, majja. Lõuna-eesti, eriti võru murdest on pärit ka htaliste momentaanide soovitamine senise põhjaeestilise ta-asemel, näit. hirnahtama jne., pealegi kui seda toetas soome keel. Praegu on seegi joon kirjakeelest kadumas ja põhjaeestiline

-ta jälle domineeriv, isegi sõnades nagu karjatama, kiljatama jne.

Hoopis vähem poolehoidu kui Aaviku ettepanekud leidsid V. Ridala sellised ettepanekud nagu mitmuse omastav keelde, meelde, saarde, mitmuse osastav tugevid, õnnetumid, punasid, ainsuse osastav (seda) summad, piigad, verbivormid kirjutakse, kannatakse (pro kirjutatakse, kannatatakse), kirjutud, kannatud[1], mis toetusid küll teataval määral läänepoolsetele murretele, kuid mis juba ammu olid kirjakeelest välja tõrjutud. Tunduvalt enam poolehoidu leidis Aaviku poolt soovitatud nd-tunnus, mille rahvakeelne taust on teatavasti lai (kirjutand, ärgand, teind), kuid ka see ettepanek ei tulnud tarvitusele. Poolehoidu ei leidnud ka rannamurdeline tugevaastmeline essiiv, mida küll soovitasid Ridala ja Põld ja pooldasid mitmed teisedki.

Nagu eelmistest ettepanekutest näha, toetus Aavik oma uuenduste esitamisel peale muu (näit. soome keel ja teised keeled, iluprintsiip) ka oma kodumurdele ja lõuna-eesti murretele, eriti nendele joontele, mis neil murdeil olid ühised. Väga heaks näiteks sellest, kuidas ta oma kodumurret arvestas uute ettepanekute puhul, võiks olla eespool mainitud tet-partitsiip: et saama-tüüpi verbides Aaviku kodumurrakus -ud püsib, ei nõudnud ka Aavik selle ärajätmist (saadud, pandud), et kahesilbilistes verbitüvedes atributiivse partitsiibi puhul -ud ära jääb, soovitab ka Aavik tarvitada vorme tapet, ostet, samuti ka enamasilbilistes: kirjutet, avaldet.

Peale häälikuliste ja morfoloogiliste ettepanekute esitasid nooreestlased ka rea süntaktilisi ettepanekuid, mis olid vähem tingitud murdelisest taustast. Küll aga oli terve rida leksikaalseid ettepanekuid murdelist päritolu. Nii on näiteks märgitud, et Aavik on soovitanud kirjakeelde selliseid saarte murdesõnu nagu abajas 'väike merelaht', abu 'piht', alatsi 'allapoole', ehtima 'piima andmist järele jätma', ennesti 'natukese aja eest', jäda 'peenar, võrgurida', jõhker, kabama

---

[1] Vrd. J. Aavik, Mis on keeleuuendus, Tartu 1916, lk.20 jj.

'kärsitult liigutama (?)', kahjama 'mustaks värvima', kidev 'kidur', kiidlema 'torkavalt valutama', kipakas 'kergesti ümberminev', koost 'lusikas', köts 'väike hunnik, koorem', labu 'heinasaad', lahve (vesi), lammu (lööma) 'puruks', lasn 'labidas', liputis 'trikkel', mässal 'segamini', pahkar 'mullatomp', pigem 'ennemini', rahu 'väike saareke, laid', raun 'kivihunnik', rihk 'kruus', rädi 'kõrkjas', rüga 'prügi', sumpjas 'tume, udune', tarima 'kokku haarama, näit. vilja', tempama 'üles kerkima, nähtavale tulema', tiidus 'kiire', viss 'kindel', üll, ülle, ült 'seljas, selga, seljast'.[1]

Eespool ei ole loomulikult märgitud kõiki Joh. Aaviku uuendusettepanekuid, sest terve rea ettepanekute puhul ei ole Aavik arvestanud eesti murdeid (näit. soome keele põhjal esitatud ettepanekud või kunstlikud vormid) või on soovitanud nähtusi, mis esinevad kõigis murdeis (näit. instruktiiv).

Kui kokkuvõttes jälgida keeleuuendusettepanekuid, siis on ilmselt märgatav, et keeleuuendusliikumine käib risti vastu senisele kirjakeele arenemise tendentsile. Kui senine kirjakeel oli toetunud põhiliselt keskmurdele ja kirjakeele grammatilise struktuuri aluseks olid keskmurde jooned, siis nüüd tehti katset eesti kirjakeelde tuua äärealade, eriti aga küllaltki kaugete lõuna-eesti murrete erijooni. On arusaadav, et nii lõunaeestilised kui ka saaremaalised jooned, mida nooreestlased soovitasid, tundusid eesti kirjakeele tarvitajale murdelistena ega leidnud vastuvõttu, kuigi neid püüti kujutada ilusamatena, paremtena, isegi otstarbekamatena. Suurem hulk nooreestlaste ettepanekuid lükati küll tagasi, kuid osa ettepanekuid (näit. mitmuse lühemad osastavad, i-mitmuse vormid, lühemad ainsuse sisseütleva vormid, suur hulk sõnu) tuli siiski kirjakeeles tarvitusele ja on tänapäeva keelele niivõrd omaseks saanud, et kellelegi ei tule mõttesse neid vorme kirjakeelest hakata välja tõrjuma. Liialdused selliste vormide tarvitamisel on aga tänapäeval kadumas. Võiks

---

[1] Vrd. E. Koit, Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses, "Eesti Keel" 1939, lk. 57.

seega kokkuvõtteks ütelda, et noor-eesti teeneks on eesti kirjakeele rikastamine rea lõuna-eesti ja saarte murrakute elementidega.

22. NORMEERITUD KIRJAKEELE KUJUNEMINE JA MURDELISTE JOONTE VÕITLUS ELUÕIGUSE EEST.

Jälgides eesti kirjakeele normeerimise käiku, võib märkida teatavaid arenemisastmeid. Esimeseks selliseks astmeks oli katse kirjakeelt normeerida möödunud sajandi 70- ja 80-ndates aastates, teiseks astmeks aga käesoleva sajandi teine ja kolmas aastakümme.

Nagu eespool märgitud, võeti Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjanduseosakonnas vastu rida otsuseid põhja-eesti keskmurde baasil, millede sanktsioneerimiseks otsustati koos Eesti Kirjanduse Seltsiga korraldada rida ühiseid koosolekuid, nn. keelekonverentse. Esimesel, nn. Tapa konverentsil (1908. a.) fikseeriti teatavasti põhiliselt samad seisukohad, mis olid Tallinnas juba vastu võetud, näit. hea, pea, peal, seal, seadma, teadma; ilusaste, kauemine (põhja-eesti keskmurde alusel), aga ka Hermanni soovitusel juba juurdunud vööras, mõõk, lõõg, samuti viga: vea, tuba: toa, süsi: söe. Need suurel määral põhja-eesti murretele toetuvad ettepanekud leidsid küll toetust Tallinnas, kus juba varemalt neid seisukohti oli kaalutud, kuid Tartus ei pooldatud neid ja Tartu ajalehed ei hakanud Tapa otsuste kohaselt keelt tarvitama. Eriti pahased olid nooreestlased, kes avalikult deklareerisid, et nad jäävad hää, pää ja sti- juurde. Ka Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul arvati, et tuleks siiski lubada -ste ja -mine kõrval ka -sti ja -mini tarvitamist.

Teisel keelekonverentsil (1909. a.) olid kõne all mõned vähem olulised, peamiselt sõnatüüpide tarvitamist ja muutmist puudutavad küsimused. Nii otsustati siin tarvitada kirjakeeles juba juurdunud vorme nagu katused, lihased, käised (mitte katuksed, lihaksed), sest varem üldisemalt tarvitusel olnud ks oli rahvuskeele kujunemise perioodil hakanud kordkorralt taan-

duma, andes ruumi lääne-eestilisele s-ilisele esinemusele, mida pealegi toetas ka lõuna- ja ida-eestiline ss-iline (katusse) vorm. Et ks-iliste vormide murdeliseks baasiks on Ida-Harjumaa ja Järvamaa, siis oli laiemal alal esinevate s-iliste vormide tarvituseletulek mõistetav.

Edasi otsustati siin likvideerida ka need kõikuvused, mis esinesid sõnade vemblad, samblad, õndsad, sündsad tarvitamisel, kus ühed autorid tarvitasid neid sõnu klusiiliga, teised aga ilma klusiilita. Kuigi ilma klusiilita vormid (vemlaD) on omased keskmurdele, olid enam levinud ilmekamad klusiiliga vormid, mille levikuala murdeis oli ka tunduvalt laiem. Seda ei saa muidugi täiel määral öelda kõigi nende sõnade kohta, sest kahes viimases sõnas oli keskmurdes, aga ka teistes põhja-eesti murretes klusiil siin tugevnenud (süntsaD). Üldisemale murdelisele esinemusele vastas ka otsus tarvitada kontraheerunud verbide nud-kesksõnas nõrka astet, näiteks ärganud, vaadanud jne. Tõenäoliselt oli varemal ajal sellest sõnatüübist tugevaastmeline nud- keskõna üldisem, nagu seda näitab meie varasem kirjakeel. Möödunud sajandil on aga nõrgaastmeline vorm nähtavasti keskmurdes kiiresti levinud, nii et nüüd ainult äärealadel on veel tugevaastmeline vorm, nii rannikumurde alal ja saartel. Sõnades naine, kaine, laine, maine, luine ja paine fikseeriti i-lised vormid, mis toetuvad murretele, eriti aga lõuna-eesti murretele. Vastupidiselt eelmistele sõnadele aga otsustati kirjutada mitte aid, vaid aed, aednik, kuigi omastav on aia. Lõplikult fikseeriti ka järgmiste sõnade tarvitamine: kähar, mitte vokaalharmooniaga kähär; väike (nagu see esineb lõuna-eesti ja läänemurde murrakuis), mitte aga veike (kuigi viimane esineb kesk- ja idamurdes ja osalt ka rannikumurdes), kõik (nagu esineb põhja-eesti murdeis), mitte keik (nagu seda esines rannikumurde murrakute mõjul varem), lõikama (nagu esineb Lõuna-Eestis, läänemurdes ja endisel Harjumaal, samuti Viljandi- ja Tartumaa põhjaosas), mitte aga leikama (nagu esineb saartel ja keskmurdes ning rannikumurdes), samuti ka teine (nagu esineb põhja-eesti murretes ja rannikumurdes), mitte aga tõine (na-

gu esineb lõuna-eesti murdeis ja osalt idamurde alal). Seega oli nende seni kõikuvate sõnade puhul võetud seisukoht, kus juures põhja-eesti murrete esinemus siiski etendas kaaluvat osa. Teistest selle nõupidamise otsustest võib veel märkida 1) sõna kodu tarvitamist, kus eri murrete mõjul esines kirjakeeleski selliseid väärvorme nagu läks kodu (kuhu), aga läks koju poole, mis on lõuna-eesti murretes levinud. Otsustati tarvitada: läks koju, kuid kodu poole. Tegijanimede puhul fikseeriti praegused reeglid, et kui lihtminevikus on -i-, siis on ka tegijanimes -i- sõnades, nagu nägija, tegija, panija, olija, pesija, tulija, surija (kuid lugeja jne.).

Kolmandal keelekonverentsil esines ettepanekutega Joh. Aavik, mistõttu siin mõnel määral kajastuvad nooreestlaste seisukohad. Nii soovitas ta siin tarvitada lühemaid mitmuse osastava vorme, näit. silmi, metsi, kanu, maid, teid, luid (mitte: luusid), aga ka teisi, käsi (mitte: teisa, käsa), seega tõsteti siingi esile lõunaeestilised vormid, jättes kõrvale näit. põhja-eesti murretele omase a-mitmuse. Edasi otsustatakse siin eelistada nõrgaastmelisi vorme tehakse, tuuakse, viiakse, mille tarvitusviis oli seni kõikunud. Nii näiteks soovitas Hermann oma grammatika II trükiski veel (1905. a.) põhjá-eesti läänepoolseile murdeile omaseid vorme, nagu tehtakse, oldakse, pandakse, surdakse, mindakse, viidakse jne. Sellega viiakse kse- oleviku tarvitus üldisema rahvakeelse tarvitusviisiga kooskõlla.

Aaviku mõjul otsustatakse loobuda Hermanni poolt soovitatud meelde, juurde tüüpi illatiivist ja tarvitada lühemaid d-ta vorme, nagu need tõesti esinevad enamikus meie põhjapoolseis murdeis (S, L, K lääneosa, e R), kuid hiljem teatavasti siirduti tagasi d-liste vormide juurde.

Tegelikult ei leidnud pooldamist ka otsus tarvitada olevat tugevaastmelisena, näit. jõgena, kurbana, mis sellisena küll esines rannikumurde alal, kuid mis oli juba levima hakanud nõrgaastmelisena, nagu seda võisime näha Vilde ja Kitzbergi teoste keele vaatlusel. Edasi otsustati siin loobuda lõuna- ja idamurdelisest ivad-, sivad- lihtminevikust, aga samuti ka

ksivad-lõpulisest tingivast kõneviisist. Et kesk- ja läänepoolseis murdeis va- tunnus neis vormides puudub ja ka varem kirjakeel oli ilma nende vormideta läbi saanud, siis loobutigi käesoleva sajandi 20-ndais aastais ivad- vormidest. Uuesti kinnitati siin 1872. a. otsus tarvitada -tatud, mitte tud-vorme kausatiividest nagu õpetatud jne., sest mõned autorid (näit. Ridala) olid hakanud tarvitama jällegi läänemurrakutele omast tud-vormi. Seesütleva kohta võetakse siin ida- ja lõunamurrete seisukohalt otsus vastu, et inessiiv ka määrsõnalises tähenduses peab alati olema nõrgas astmes, näit. olen kimbus (mitte: kimpus), juuksed on sasis (mitte: sassis) jne. Ainult mõnes kivinenud murrakulises kõnekäänus olevat võimalik tarvitada tugevat astet, näit. ta on vintis. Seega selles küsimuses ei peetud tollal otstarbekaks toetuda keskmurde esinemusele. Kaudse kõneviisi tarvitamise küsimuses aga arvatakse, et võib endiselt tarvitada paralleelselt nii keksõnalist (-vat) kui ka da-infinitiivi kujulist vormi, kuid murrakuliseks tuleb pidada ma-vormi, näit. mitte: tema olema haige, vaid ta olevat e. olla haige. Seoses ütlemist, tundmist, nägemist jm. märkivate verbidega tulevat tarvitada aga ainult vat- tunnuselist lauselühenduslikku vormi, näit. ma nägin teda tulevat (mitte: tulema). Fikseeritakse isegi, et eesti kirjakeeles ei tulevat tarvitada selliseid lõunaeestilisi väljendeid, nagu las tal olla, käskis tal vett tuua, aita vennal seda teha, vaid selle asemel tulevat tarvitada: las ta olla, käskis teda vett tuua, aita venda seda teha jne.

Kui teha kokkuvõte kõigest eelkäsitletust, siis näeme, et mitte kõik siin vastuvõetud otsused ei toetunud põhja-eesti keskmurdele (näit. lühem mitmuse osastav, naine, puine jmm.), kuid üldiselt toetuvad siin vastuvõetud otsused tunduvalt suuremal määral põhja-eesti keskmurdele kui Hermanni poolt fikseeritud vormid.

Et keelekonverentside otsused said aluseks hilisematele õigekeelsus-sõnaraamatuile, siis oli nendel otsustel teatavasti oluline osa eesti kirjakeele kujunemisel.

1918. a. anti välja meie esimene õigekeelsus-sõnaraamat,

nimelt "Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat" (EKÕS). See raamat oli valminud kollektiivse tööna, kusjuures materjal oli välja kirjutatud kõigepealt Wiedemanni sõnaraamatust, kuid selle juures oli arvestatud tegelikku keeletarvitust. Komisjoni, mis läbi vaatas sõnaraamatu käsikirja, kuulus liikmeid eri murdealadelt, näit. Aavik, Grünthal ja Jõgever saartelt. V. Ernits, A. Haava, J. V. Veski idamurde alalt, M. J. Eisen ja M. Kampmann läänemurde alalt, J. Kurrik keskmurde lõunaosast (Viljandi), käsikirja koostaja J. Tammemägi aga tartu murde alalt (Otepää). Nagu selgub, on koosseisus olnud küll mitme murdeala esindajaid, kuid põhja-eesti keskmurdeala on siiski nõrgalt esindatud. Sellest hoolimata oli kirjakeele traditsioon juba niivõrd välja kujunenud, et äärealade murdejooni õieti kirjakeelde juurde ei tulnud.

Sõnaraamatu algul esitatakse reeglistik, kus tuuakse põhijoontes samad seisukohad, mis olid fikseeritud juba keelekonverentsidel. Nii jäid siingi püsima pikad vokaalid ää, öö ja üü, kusjuures kompromissettepanekuna lubatakse nüüd tarvitada nii ea-d kui ää-d sõnades hea ~ hää, pea ~ pää, seal ~ sääl, teal ~ tääl, missugune seisukoht lubab igaühel tarvitada neid vokaale oma kodumurde kohaselt. Teatavasti likvideeris alles 1953. a. uus "Väike õigekeelsuse sõnaraamat" selle paralleelsuse, pidades neis sõnades ainulubatavaks ainult põhja-eestilisi ea-lisi vorme. Laadivahelduslike sõnade vokaalide küsimuses jäi püsima Hermanni seisukoht, mis juba möödunud sajandi lõpul hakkas ülekaalu omandama. Selle alusel kirjutatakse nüüd lao, jõe, seon, söene, loo jne.

Käänamisel võetakse üldiselt aluseks keskmurre, mille kohaselt mitmuse omastav on samas astmes kui ainsuse osastav, näit. aega - aegade. Huvitav üleminek on esitatud tu- karitiivide käänamise kohta, mis enamikus eesti murdeis on genitiivis veel vanemal põhjaeestilisel kujul, kus aga hiljem on genitiivis -ma kadunud. Nii fikseeritakse siin küll korratu, korratuma, väeti, väetima, kuid tu-listes omadussõnades, mis otseselt eitust ei märgi, soovitatakse tarvitada omastavat ilma -ma lõputa, näit. koletu, koletule jne. Hiljem teatavas-

ti sai viimane esinemus üldiseks.

Püsinud on aga paralleelsus sõnatüübis hoolast (enam põhja-eesti lääne- ja keskmurrakuis)~hoolsat (idapoolseis murrakuis ja lõuna-eesti murdeis), hirmust~hirmsat, õnnist~õndsat, armast~armsat, kus teisevältelistes sõnades ka praegu paralleelsus püsib, kolmandavältelistes aga hirmsat, kuulsat võidule on pääsenud.

Aaviku mõjuga võiks vahest seletada vorme nagu eilset e. eilist, sest viimast kuju esineb murretes võrdlemisi vähe. Samuti ei ole murretes kaugeltki üldine partitiiv suhkrut, keldrit, mis nüüd fikseeriti kirjakeelseks. See on enam omane lõuna- kui põhja-eesti murdeile (viimases idamurde alal). Harilikum on põhja-eesti murdeis suhkurt, numbert.

Lõunaeestiliseks tuleb pidada ka seda, kui h-line illatiiv fikseeritakse sõnades nagu sohu ja tõhe.

Geminatsioonilist illatiivi lubatakse peale klusiililiste sõnade veel e- tüvelistes sõnades nagu sülle, tulle, tarre, kuna teiste tüvede puhul eelistatakse veel sse-list illatiivi, näit. majasse, elusse, seega keskmurde tarvitusviisi kohaselt.

Mitmuse osastav on selles sõnaraamatus veel suurel määral põhjaeestiline. Nii rõhutatakse siin, et mitmuse osastavas on kas lõpp -sid (emasid, keppisid) või -a, -e, -i, -u, kusjuures i-tüvelistel on -a mitmuse osastavas siis, kui tüves on peenendus, näit. tontisid e. tonta, krattisid e. kratta, ättisid e. ätta (lk. VIII), kuid kraavisid e. kraave, löökisid e. lööke. Põhja-eesti lääne- ja keskmurrakute eeskujul on a-tüvelistes sõnades, millede 1. silbis on o või u, mitmuse osastavas i, näit. koeri, musti, kuid vahel ka -e, näit. kuhje, nuge. Mitmuse osastavas on -u ka sõnades nagu ränki, kus 1. silbis ä. Samuti antakse -u ka sõnas välju, kus see esineb praegugi, kuigi pole reeglipärane. u-tüvedes lubatakse ainult sid- lõppu, kusjuures paralleelvormina on lubatud ka -a, näit. kirjanikkusid~kirjanikka, kirpusid ~ kirpa, seega põhja-eesti keskmurde esinemus. ne- sõnades on veel lubatud põhja-eesti murdeis laialt levinud vorm endiseid. i- tü-

velistes madal-tüüpi sõnades on mitmuse osastava lõpp -id, mis toetub enam lõuna-eesti -it vormile, näit. neid soldatid (e P soldatisi). Lõuna-eestile toetuvad enam ka vormid häid, maid, öid, puid, päid. Käsi - süsi tüüpi sõnades on siiski fikseeritud läänemurde käsa∼kässa asemel põhja-eesti ida-poolsetele murrakutele (K, T, e R) omane käzi, süzi tüüp, mille levikuala tunduvalt laiem. Siin fikseeritakse ka maine-tüüpi sõnades mitmuse osastavas -i, näit. maine, maisi. Teatavasti seegi on omane enam lõuna-eesti ja idamurdele.

Mis puutub sti- ja mini-vormidesse, mis olid keelekonverentsil otsustatud eesti murrete üldisema esinemuse kohaselt märkida -e-ga, siis on siin antud nooreestlastele järele ja on need, lähtudes keele ajaloost (*sta + in), fikseeritud jällegi nii, kui need esitas Põltsamaa murraku ja soome keele põhjal Hermann.

tud- kesksõna vormide puhul rõhutatakse, et kausatiivides tuleb kirjutada -tatud, mitte aga -tud või -tet või -tetud, näit. õpetatud, istutatud jne.

Et varem mingeid kindlakskujunenud vorme üksiksõnade kohta fikseeritud ei olnud, siis olid siin sõnaraamatu koostajail vabad käed. Nende auks peab ütlema, et nad on lähtunud tolle aja kirjakeeles kõige sagedamini esinenud vormidest ja üldiselt põhja-eesti keskmurde esinemusest, kuigi terves reas vormides on toodud juurde ka lõunaeestilisi elemente, näit. mitmuse osastavas. Võib-olla mõnel määral annab ennast tunda ka J. V. Veski mõju, kelle kodumurde jooned vahest mitmuse osastavas hakkavad siin silma paistma. Nagu näeme, esinevad siin juba ligikaudu samad vormid, mis kehtivad meie tänapäeva kirjakeeles. Erinevusi esineb ainult mõningais vormides või sõnades. Sagedasti on need vormid lähedasemadki tänapäeva rahvakeelele kui kirjakeelseks normitud vormid, näit. antakse sõnad kinnine, ammune teisevältelistena, kuna praegu sõna kinnine on kolmandavälteline ja mitmuse osastavas kujul kinnisi, sõna ammune oli aga Muugil ka antud kolmandavältelisena ja on nüüd jällegi parandatult teisevälteline.

Järgmine kirjakeelt normeeriv sõnaraamat on teatavasti

Veski poolt koostatud "Eesti õigekeelsuse sõnaraamat" (EÕS), mille normid määras Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond, mille ülesehituse ja üksikasjad fikseeris aga J. V. Veski. Kuigi Muuk viis selle sõnaraamatu töö lõpule, määras lõpu osa õigekeelsuse ikkagi sõnaraamatu valdav osa, seega Veski töö. Veski auks peab märkima, et tema - vastupidiselt paljudele teistele keeleteadlastele - püüdis sõnaraamatus vältida oma kodumurde joonte domineerivusele pääsemist ja püüdis arvestada üldist kirjakeele tarvitust, fikseerides normid, mis vastaksid laiade keeletarvitajate keelepruugile.

Nii on Veski vokaalide osas säilitanud senise tarvitusviisi, andes ka paralleelvormidena pea ja pää, kuigi ta ise eelistas põhjaeestilisi ea -lisi vorme. Kui esineb vormides kõikuvusi murdeti, siis annab Veski mõlemad kujud, põhjendades seda sellega, et tegelik keelepruuk peab näitama, kumb vormidest pääseb valitsema. Veski annab seega teadlikult võimalikult palju paralleelvorme, et sellega võimaldada kirjakeelel endal valida, missugused vormid osutuvad sobivamateks. Nii on näiteks ainsuse illatiivis antud paralleelselt nii meelde kui meele vormid, kusjuures enamik põhja-eesti murrakuid tarvitab d- ta vorme, idapoolsed murrakud aga d-lisi vorme. Samuti on süsteemi pärast antud esmavältelistest sõnadest ka lõunaeestilisi geminatsioonilisi illatiive, näit.

lasu - ill. lassu e. lasusse,
lima - ill. limma e. limasse,
puna - ill. punna e. punasse,
naba - ill. nappa e. nabasse jne.

Teatavasti soovitasid nooreestlased lühemaid vorme ja võibolla nooreestlaste mõjul võetigi need lõuna-eesti vormid kirjakeelde.

Inessiivis ei anta veel adverbilisi vorme nagu kimpus, lookas. Alaleütlevas antakse ainult lõpp -le kaasrõhulise silbi järel. Olev esitatakse samuti sellisena, nagu see juba Hermanni päevil oli hakanud fikseeruma.

Tähelepanu väärib EÕS-is jällegi mitmuse osastav. Siin on loobutud põhjaeestiliseet murdetaustast ja on siirdutud täiesti lõuna-eesti murde seisukohale. Nii on tõenäoliselt keeleuuen-

duslaste nõuetele mõnel määral vastu tulles loobutud a-lisest mitmuse osastavast, andes a asemele i- ja u- tüvelistest sõnadest -e, nagu see esineb lõuna-eesti murdeis. Samuti on sidlõpu kõrval antud võimalikult alati paralleelne lõunaeestiline lühem vorm. Nii on siin antud näit. peergusid e. peerge, eitesid e. eiti, pikkasid e. pikki, piitasid e. piitu, kuid samuti ka isasid e. isi, näsasid e. näsi, odasid e. ode jne. On muidugi ka sõnu, kus on ainult lühem (jalgu) või pikem (nürisid) vorm.

Edasi tuleb tüüpilistest EÕS-i murdelist tausta iseloomustavatest erijoontest märkida, et vastandina varasematele keeleõpetustele ja sõnaraamatutele annab EÕS võimalikult kaks mitmust, nii põhjaeestilise de-mitmuse kui ka lõunaeestilise ja rannamurde alal esineva i-mitmuse. Ka sellega taheti anda võrdlemisi lai kandepind sõnaraamatu vormidele, et sõnaraamatut võiks niisama edukalt kasutada lõuna- kui põhjaeestlane, kusjuures aluseks võeti mitte tartumurdeline tugevaastmeline mitmus (atrun), vaid nõrgaastmeline võrumurdeline i-mitmus (aDrun), mis esineb ka rannikumurdes. Et viimane esineb ka soome keeles, toetasid seda vormi nooreestlased ja eelistasid selle tarvitamist. Olgu märgitud, et esimene "Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat" i-mitmuse vorme ei andnud. Ka i-mitmuse esitamisel oli J. V. Veski võrdlemisi järjekindel, nii annab ta näiteks mitte ainult tuntud vorme nagu jälgedesse e. jälisse, kohtadesse e. kohisse, aegadesse e. ajusse, vaid ka kardadesse e. karrusse, kildudesse e. killesse, lindudesse e. linnesse, raudsadesse e. rauusse, rajadesse e. rajusse, nokkadesse e. nokisse jne. On õige, et tegelikult mõned nooreestlased kasutasid liialdatult i-mitmuse vorme, kuid selleni, nagu sõnaraamat läks, siiski ei mindud. Sõnaraamatu koostamisel aga läheneti küsimusele puhtsüsteemi seisukohast ja kui vastavast sõnatüübist reeglid lubasid mingit i-mitmuse vormi konstrueerida, siis see ka moodustati. Tegelikult sellised vormid ei soodustanud keele ühtlast tarvitamist. Verbivormide puhul esines selliseid eri murdelisest taustast tingitud kõikuvusi vähem ja sellepärast siin polnud põhjust anda niivõrd rohkesti pa-

ralleelvorme. Märkida võiks vahest ainult seda, et nooreestlaste mõjul -telema ~ -tlema tüüpi verbides esitati nii EKÕS-is kui ka EÕS-is paralleelvorme, kusjuures vastavad sõnad pöörduvad nii tulema- kui kirjutama-tüübi eeskujul, näit. käsitleda või käsitella, kas käsitletakse või käsitellakse, kusjuures esimene tüüp on omane põhja-eestile, teine tüüp aga lõuna-eestile ja soome keelele. Tõsi, mõlemas sõnaraamatus antakse nud- keksõna -telnud (käsitelnud) kujulisena, mitte nii kui nüüd (käsitlenud - alates Muugist). Nagu siit selgub, on Veski palju rohkem lõuna-eesti keelevormidele vastu tulnud kui ükski teine sõnaraamat. Selles mõttes on aga J. V. Veskil õigus, et tegelik keelepruuk on ise näidanud, missugused vormid on elujõulised, missugused mitte. Hilisem keele arenemine ongi näidanud, et enamik kitsamale murdealale toetuvaid vorme, millede kõrval keeles on juba tarvitusel laiemale murdelisele taustale toetuvad vormid, aja jooksul peab ikkagi taanduma, kuigi neid vahepeal võidakse soovitada.

J. V. Veski poolt soovitatud avaraid piire püüdis silmas pidada ka E. Muuk, kes kauemat aega töötas J. V. Veski abilisena EÕS-i koostamisel. Kui Muuk koostas EÕS-i alusel oma "Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu" (VÕS-i) 1933. a., siis võttis ta Veskilt täiel määral üle kõik need paralleelvormid, ka lõunaeestilised paralleelvormid, mis Veskil olid antud. Nii liialdab temagi geminatsioonilise illatiiviga (tappa e. tavasse, nakka e. naasse, tõtte e. tõesse, tukke e. toesse, nõppu e. nõosse), samuti i-mitmusega (näit. kappadesse e. kapusse, luikedesse e. luigisse, tittedesse e. titisse, kukkedesse e. kukisse, süldadesse e. süllisse, kumbadesse e. kummisse, aedadesse e. aiusse, kuuskedesse e. kuusisse, haugidesse e. havesse jne.). Kuigi Muuk üldjoontes säilitab Veski poolt fikseeritud normid, toob ta siiski oma kodumurde alalt ka mõne joone lisaks. Sellistest joontest tuleks märkida tugevaastmelist inessiivi adverbi tähenduses. Teatavasti esineb Järvamaal, kust E. Muuk oli pärit (Pai) nähtus, et tavaline inessiiv oma otseses tähenduses on nõrgas astmes, kuid adverbi

tähenduses viisi märkiv inessiiv on tugevaastmeline. E. Muuk püüdis rakendada seda keskmurdes paiguti esinevat nähtust ka kirjakeeles ja see leidiski kirjakeeles pooldamist. Nii toodi E. Muugi algatusel kirjakeelde mitte ainult sellised vormid, nagu kimpus, /puud on/ raagus, mis kirjanduse kaudu juba tuttavaks olid saanud, kuigi puudusid EÕS-is, vaid ka sellised vormid, nagu /silmad on/ aukus, norgus /olema/, kottis /olema/, isegi lukkus /olema/ jne. Hiljem on mõninga sellise inessiivse adverbi tarvitamisest loobutud (näit. lukus). Põhiliselt aga, nagu märgitud, säilitas Muuk kõik Veskil esinenud paralleelvormid, tuues neid mõnikord juurdegi.

Tegelik keeletarvitus hakkas aga juba käesoleva sajandi 30-ndates aastates kord-korralt loobuma nooreestlaste poolt soovitatud uuendustest ja lõunaeestilisustest, seega ka imitmusest. Nii olid paljud Muugi poolt antud vormid muutunud ülearuseks.

23. TÄNAPÄEVA EESTI KIRJAKEELE MURDELINE TAUST JA SELLE AVALDUMINE ÕIGEKEELSUS-SÕNARAAMATUIS.

Juba 1945. a. lõpul väljaantud Muugi sõnaraamatu VIII trükist jäeti terve rida selliseid tänapäeva kirjakeeles mitte enam esinevaid vorme kõrvale, kas jättes need päris ära või pannes sulgudesse. Tunduvalt enam tuli neid paralleelvorme kärpida seoses "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" süsteemi väljatöötamisega ja selle esimese vihiku avaldamisega 1948.a. Veelgi enam tehti seda aga uue "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" käsikirja koostamisel 1951. aastal.

Peatugemgi lõpuks 1953. a. ilmunud "Väikese õigekeelsussõnaraamatu" normidel ja nende normide murdelisel taustal, jälgides eriti neid muutusi normides, mis erinevad siin võrreldes varasemate sõnaraamatutega.

Teatavasti peeti sõnaraamatu koostamisel silmas vormide üldrahvalikkust, nende vormide tarvitamist rahvakeeles. Sellepärast on arusaadav, et palju sellest, mis süsteemist lähtudes oli toodud EÕS-i ja VÕS-i, pidi jääma nüüd välja. Kõi-

gepealt võib märkida, et uues sõnaraamatus ei ole lähtutud eri murdealade keeletarvitajate pruugist, vaid on lähtutud ühise ja ühtse kirjakeele vajaduse nõudest. Selletõttu on paljudel juhtudel, kus varem oli paralleelvorme, nüüd loobutud paralleelvormide tarvitamisest ja fikseeritud ainult üks vorm.

Kõigepealt peab rõhutama, et i-mitmuse tarvitamist on tugevasti piiratud. Lähtudes meie kirjakeele arenemise tendentsidest ja põhja-eesti keskmurde tarvitamisest, on loobutud i-mitmusest sellistes tüüpides nagu hinnusse, kuusisse, vennisse, tunnesse, vakusse, sepisse, kukisse, kotesse, jutesse, targusse, rängisse, luigisse, vaadesse, kimbesse, hallesse, toonesse, paksesse, värsesse, padjusse, tühjesse, sõbrusse, odrisse, tedrisse, uusisse, varsisse, kaasisse, samuti muuseumesse, teisisse, üldisisse, olulisisse, tööstusisse. Kui aga mõningais nendesse tüüpidesse kuuluvais sõnades peaks ka põhja-eesti rahvakeeles tarvitatama i-mitmust, näit. jalus /olema/, käsile /võtma/, munele, marjule /minema/ jne., siis märgitakse need vormid vastava sõna puhul. See otsus tähendab terve rea lõunaeestiliste vormide väljatõrjumist sõnaraamatust.

Säilitatud on paralleelvormina i-mitmus neis sõnades, kus mitmuse osastav on diftongiline, näit. mail, aastail, raamatuil, tütreil, kuigi ka nendes tüüpides i-mitmus pole omane keskmurdele, kuid et see on kirjakeelde juurdunud, on see tulnud säilitada. Üheks hilisemaks uuenduseks meie keeles on teatavasti ike- omastav, mille Aavik esitas pärast teisi uuendusettepanekuid. Vastu ootust leidis see uuendus poolehoidu kui lühem. Kuigi sellel eeskujusid senises kirjakeeles oli väga vähe (vrd. kõigi kõikide), levis see kiiresti, nii et praegu seda tarvitatakse täiesti paralleelselt, paiguti isegi eelistavalt võrreldes de-lise mitmusega (kirjanikel, rahulikel elanikel jne.).

Paralleelselt on esialgu lubatavad veel i-mitmuse vormid tüüpidest vana, pesa, harv, külm, sarv ja suur, kuid ka nendest ei tarvitata tavaliselt i-mitmust. Üksikutest sõnadest,

millest rahvakeeles i-mitmust tuntakse, on see erandlikult ka lubatav ja sõnastikus antud, näit. kõigil, ladvus, tiivul, rinnus, paigus, asjul. Seega on suurel määral lähenetud jälle Hermanni-aegsetele põhja-eesti murdeist lähtuvaile normidele i-mitmuse tarvitamises, kuigi i-mitmust lubatakse mõnel määral vabamalt tarvitada. Tendents tänapäeva kirjakeeles on i-mitmuse vormide väljatõrjumise suunas silmanähtav.

Teiselt poolt on tugevasti vähendatud ka lõunaeestilisi lühemaid partitiivi vorme, näit. loobutud eranditest nagu igi, isi, lisi, nisi, ivi, samuti on loobutud ka sellistest mitmuse osastavatest nagu tabu (tabasid), plämi, pläri, mõlu, ka kode.

Kolmandaks on lõuna-eesti mõju vähendatud ka illatiivi tarvitamisel, nimelt on piiratud geminatsioonilist illatiivi ja ära jäetud sellised pooliti kunstlikud vormid, nagu pläm-ma, plärra, mõlla, tukke (tugi), tannu, talla (tala), rippi, mõjju, pahha, mätta (mäda) jne. Neist sõnadest on lubatud ainult põhjaeestiline sse- illatiiv. Sõnas pigi on samuti loobutud illatiivist pikki ja soovitatud ainult pigisse (jäi pigisse).

Üksikasjalisemalt kaaluti maine- tüüpi sõnade väldet ja sellega seoses ka mitmuse osastava küsimust. Osa meie kirjastustes keele alal töötajaid, eriti Virumaalt päritolevaid keeleteadlasi eesotsas E. Elistoga esitas ettepaneku, et tuleks neid sõnu hakata tarvitama 3. vältes ja seega ka mitmuse osastavas kirjutada maiseid, soiseid, jäiseid jne. Tegelikult see tüüp on tekkinud inen- liite liitumise teel pikale vokaalile. Rannikumurde alal ja põhja- ning idapoolseis kesk-eesti murrakuis esineb siin tõesti kolmandavälteline vorm, lääne- ja lõuna-eesti, osalt ka kesk-eesti murrakuis aga teisevälteline vorm, mis praegu meil ka kirjakeeles esineb. 1953. a. lubati tarvitada paralleelselt mõlemaid vorme, kuid 1960. a. "Õigekeelsuse sõnaraamatus" anti ainult kolmandavältelised vormid, kuigi need murdeis on vähemuses. Sõnad naine ja teine jäävad muidugi endiselt teisevältelisteks.

Rahvakeelsest tarvitusviisist lähtudes on lubatud segatüüpe nagu ehtne - ehtsa, hoogne - hoogsa, lihtne - lihtsa, moodne - moodsa, pingne - pingsa, rõhtne - rõhtsa. Need ei ole ühe murdega seotud ja esinevad kõikjal rahvakeeles, kuna sõnaraamatus varem esinenud tüüp lihtis - lihtsa või lihtne - lihtse on rahvakeeles võõras.

Rahvakeelne tarvitusviis on aluseks ka sellistele vormidele nagu küps, pärl, kõrb, kuigi viimaste puhul murdelises taustas on kõikuvusi. Esineb näiteks vorme nagu küps (vrd.: kell üks, muna küps jne.), kuid ka küpse, kõrb, kuid ka kõrbe, viimane on vahest rahvakeeles üldisemgi. Nende sõnade üleviimise vastu aus-tüüpi, kuigi need sõnad keeleajalooliselt siia ei kuulu, üldiselt vastuseisu pole olnud. Ka mõis sõna käänamine on murdeis erinev, kuid mitmuse osastavas on siiski üldisem olnud mõisaid, mitte mõisu.

Sõnas kärbes - kärbse aga ei ole seni rahvapärast hääldamisele kohast vormi tarvitatud. ng- puhul u-tüve tarvitamine juhtudel nagu ahingu, tellingu, reelingu vastab enam rahvapärasele põhjaeestilisele tarvitamisviisile kui i-tüvi.

Põhjaeestiline tarvitusviis on enam esiplaanile tõstetud selliste sõnade käänamises nagu kibu, om. kibu (lõuna-eesti murdeis küll keo), madu, om. mao, ladu, om. lao (idamurde alal küll maduD): pööramise alal avaldub see vormides nagu käänama (mitte: käänma), keelama jt.

Üksikute sõnade vormide määramisel on koostatud kaarte ja vaadatud, missugusel alal üks või teine nähtus esineb. Arvestades murrete enamikku, on fikseeritud viires, om. viire (rannikumurde sõna, seal nii), reis, om. reisi, äike, päike, om. äikese, päikese, kuid väike, om. väikese e. väikse, kühm, om. kühmu (vrd. kühmus). Nagu siit selgub, on püütud paralleelvorme vähendada.

Üldiselt võime ütelda, et 1953. a. "Väike õigekeelsuse sõnaraamat" tähistab suurt põhja-eesti murde võitu lõuna-eesti võistlevate vormide üle. Jällegi on põhja-eesti murretele, eriti keskmurdele toetunud meie kirjakeel. Ja on loomulik, et meie kirjakeel peabki toetuma eelkõige põhja-eesti murretele.

Ainult harvadel juhtudel on säilitatud murdeliselt taustalt paralleelselt eri murretes esinevad vormid, näit. nii põrsa kui põrssa, nii kirjusid kui kirjuid, nii havi kui haugi, nii armast kui armsat jmm.

1960. a. ilmunud "Õigekeelsuse sõnaraamat" toetub täiel määral 1953. a. sõnaraamatus esitatud seisukohtadele, sellepärast ei ole põhjust seda lähemalt vaadelda. Et maine, soine jt. kolmandavältelisena fikseeriti, see viitab tendentsile arvestada enam keskmurde põhjaosa murrakute esinemust.

Mis puutub tänapäeva kirjandusse, siis kajastuvad siin eri autorite kodumurde jooned kõige teravamalt teoste tegelaste dialoogivormilises kõnes, kus murret on kasutatud tegelaste iseloomustamise vahendina. Nii näiteks avalduvad endise Järvamaa murrakute erijooned küllaltki ilmekalt Tammsaare "Tõe ja Õiguse" I osas, eriti Oru Pearu kõnelustes. Näiteks tarvitab Pearu väljendeid, nagu nuabrimees, veart eit, ei taht 'tahtnud', tulnd, ütles niisukese pehme jaalega, matuksed jne. Metsanurga tegelased aga kõnelevad Põhja-Tartumaa keelt, näit. Vahesaare Villem ütleb: "Neetud rumal armastus maalapikese vastu, mida isatalust ja kodukohast nimetatasse! Sii on minust kerjuse tehnud! Selleperast pian nüid naesega kerjama minema ..." Saarte murde sugemeid kohtame Hindi teostes, näiteks "Tuulises rannas". Eriti silmapaistvalt esineb siin merega seoses olevaid sõnu, laevanduse ja kalanduse ala terminoloogiat, näit. lauter 'paadisadam', soider 'kinnikülmumata koht jääs', võrkeaed 'võrkude kuivatamise koht', vabe võrgu kuivatamise puu', luup 'suurem paat', pollar 'lühike post trossi kinnitamiseks', pill 'peli', knee 'raud, mille abil laevapaarid dekipaaridega ühendatud' jne. Kodumurde sugemeid leidub ka teiste kirjanike teostes, ühel vähemal, teisel suuremal määral.

Et tänapäeval kõik trükitavad teosed korrigeeritakse, siis saavad murdejooned neis esineda ainult tegelaste kahekõnedes, rahvapärastes fraseoloogilistes väljendites ja mõnel määral ka sõnavaras, eriti kui teose ainestik nõuab mõne töö- või eriala käsitlust vastava rahvakeelse terminoloogiaga.

24. EESTI KIRJAKEELE SÕNAVARA MURDELISEST TAUSTAST.

Samuti kui eesti keele häälikuline ja grammatiline külg, on ka eesti sõnavara kujunenud pika aja jooksul, kusjuures kirjakeel ei ole sõnavara alal piirdunud ainult nende sõnadega, mis on pärit keskmurde sõnavarast, vaid on pidevalt rikastunud ka teiste murrete sõnavara arvel, sest peab ju kirjakeel üldrahvaliku suhtlemisvahendina, kirjanduse ja teaduse mõtete edasikandjana olema palju rikkam sõnavaralt kui ükskõik missugune selle keele murre.

Põhja-eesti kirjakeel toetus tõepoolest põhja-eesti murdele, kuid juba varakult hakkasid siia tungima teiste murrete elemendid. Eesti leksikograafiat jälgides võime näiteks tähele panna, et juba varaseimad sõnaraamatud sisaldasid eri murrete sõnu. Nii näiteks teame, et Gösekeni sõnaraamat, mis oli üks varasemaid suuremaid sõnavarakogusid (1660), sisaldas rea läänemurdelisi sõnu, pidades neid õigeks ja kirjakeeles soovitavaks. Nii leiame siit selliseid läänemurdelisi sõnu, nagu ups 'kult', neps 'niiske', nisuma 'lüpsma', mügkr 'mutt', karus 'koger', mauck 'vorst', ubbo kalla 'linask', killum 'vaip', sibbolas 'sibul' jne.

Samuti leidub teatavasti ka Vestringil terve hulk läänemurdelisi sõnu, nagu närri, om. närjo 'kalatõke', petk 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', ask 'kade', at 'isa', vahhe 'terav', pahhoma 'pihtima' (S), kud 'kui' (S), lähk 'nõid', wahk 'hoog' (S) jne.

Esimene autor, kes põhja-eesti kirjakeelt hakkab ka sõnavara osas normeerima, on A. Thor Helle. Oma grammatikas ta jättis ära rea sõnu, mis kandsid puhtmurdelist ilmet. Nii koostas ta teatavasti Vestringi alusel oma sõnastiku, jättes ära kõik murdelist laadi sõnad, nagu tämmo, tämmone, tämmode 'tänavu' jne. Ta toetus sõnavara normeerimisel ühelt poolt senise kirikukeele traditsioonile, teiselt poolt aga Tallinna keelele. Teatavasti fikseeris ta oma seisukohti nii oma grammatikas kui ka piiblis.

Järgmised sõnaraamatud pole normeerivat laadi. Sellepärast annab Hupel oma sõnaraamatus nii põhja- kui lõuna-eesti sõnu, märkides neid vastavalt (r, d). Hupeli sõnaraamat on meil heaks allikaks, mis aitab selgitada tänapäeval tavaliseks muutunud sõnade päritolu, näit. kesknäddal r, kolma pääw r, kolma päiw d., ots r, d, tip d jne. Samasugust ilmet kannavad kõik sõnaraamatud kuni käesoleva sajandini, kaasa arvatud ka suur Wiedemanni sõnaraamat, kus vastava sõna esinemisala on lähemalt fikseeritud. Esimene sõnaraamat, milles püütakse anda pilt kaasaegse põhja-eesti kirjakeele sõnavarast, on 1917. a. ilmunud Kettuneni "Eesti-Soome sõnaraamat". Siin on teostatud hoolsamat valikut kui varasemais sõnastikes ja on jäetud välja murdelist ilmet kandvad sõnad. Nagu teame, on selle sõnaraamatu puhul kasutatud juba "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" käsikirja. "Õigekirjutuse-sõnaraamatu" koostamisel oligi üheks raskemaks ülesandeks sõnavaliku teostamine, s. o. kirjakeeles sobiva sõnavara fikseerimine. Hoolimata sellest, et selle sõnaraamatu koostamisest võttis osa küllaltki arvukas kollektiiv, leidub siin sõnu, mis on murdelised ja mida tänapäeva kirjakeeles ei kasutata, näit. rubi 'tõbi', pihastama 'pehastama', perv jne. Üldiselt aga andis see sõnaraamat siiski küllaltki piiratud valimiku puhtkirjakeelset sõnavara.

Vastupidiselt sellele sõnaraamatule tõi Aavik oma "Uute sõnade sõnastikus", mis ilmus aasta hiljem (1919), mitte ainult uusi ja soome sõnu, vaid ka rea murdesõnu, näiteks saarte alalt. Eriti rohkesti murdesõnu leidub sõnaraamatu teises trükis, mis ilmus aastal 1921. Siin on üle 4000 sõna ja neist on terve hulk murdelisi, mis on välja märgitud kas eesti kirjanike teostest või sõnaraamatuist. Eriti on Aavik esile tõstnud sõnu, mis esinevad eesti autoritel, näit. paaduma, meeleldi, lõust jne. Suur hulk Aaviku poolt soovitatud sõnadest on saaremaalist päritolu. Nii toob ta siin sõnu nagu abajas 'väike merelaht', alang 'madalik', abu 'piht', vaart 'hoog, käik', hagema 'saaki otsima', pigemini, iil, luide, viires, varuma jne. Ta soovitab nii enese poolt valitud saarte murde sõnu kui

ka Ridala poolt tarvitatud sõnu. Ridala teatavasti tarvitas rohkesti oma töödes murdesõnu, märkida võib näit. halisema, sööst(a)ma, jõhker, võigas, ähmane, kahkjas 'kahvatu', paatjas 'kahvatukollane', rahu 'meremadalik', huljuma 'heljuma, tasa liikuma', tuhkur 'tuhakarva', sonduma 'uduseks minema', lemmetama 'helvetena langema', hahkjas 'hall', uhkama 'vett välja ajama', kilgendama 'helkima' jne. On tähelepanuväärne, et Ridala ei toonud kirjakeelde ainult põhjaeestilisi sõnu, vaid rakendas oma luules ka lõuna-eesti murdesõnu, näiteks esitab ta oma esimeses kogus järgmised sõnad: veereng (T) 'päikese veeremine', palang (T) 'põlemine', agu (T) 'koit'.

Kuid mitte ainult nooreestlased ei toonud murdesõnu kirjakeelde, vaid seda tegid ka teised kirjanikud. Tähelepanu äratab vahest see, et nooreestlased tõid kirjakeelde peamiselt saarte või lõuna-eesti sõnu. Nii tarvitab Tuglas oma teostes, eriti varasemates, lõunaeestilisi sõnu (vrd. eesp. lk. 102).

Kuigi Vilde oma "Tokerjates" naeruvääristas Tuglase "Jumala saart", tarvitas ta ise oma hilisemates töödes samuti rohkesti murdesõnu. Nii toob Aavik oma uute sõnade sõnastikuski selliseid Vilde poolt murdeist toodud sõnu, nagu hunnitu jt. Eriti Vilde "Mäeküla piimamees" on rikas murdesõnade poolest. Kui tahaksime tuua näiteid Vilde poolt kasutatud murdesõnadest, siis võiksime mainida sõnu nagu nasv 'liivaseljandik meres', raadik 'savine suvel kuivaks muutuv maa', soovik 'soine, kesine heina-, karjamaa', vidu 'hämarus', padu 'vesine maa', pudulane 'kihulane', hagerik 'onn', lõsn 'rehetoa palk, tala', poluti~poludi 'koiku, lavats', vitsik 'vitsutatud anumake', julla 'väike paat', koos 'suund, kurss', pobul 'pops', naud 'raha', vänts 'laps', küdi 'mehe vend', kimar 'kurd', nutt, -i 'aru, tarkus peas', kamsik 'kampsun', kõrtsik 'seelik', kodjakas (kõhn inimene', venimus 'laiskvorst', voom 'hoog', almus 'armuand', komu 'lõnga jämedam koht', voodavus 'viljakus', kabe 'puhas, sale', klutine 'tolgendav', turd 'priske', topane 'higine', vilajas 'sirge', rüssakas 'lühike, tüse', kebja 'kerge', kleenuke 'peenike', rait 'kole

suur', tine 'kahvatuhall', apsakas 'rahutu', ennetlik 'läbematu', kerep 'elavaloomuline, kärme', nugris 'agar, osav', krann 'tore, puhas', vilge 'elav', äre 'elav, ärritatud, äge', agrane 'segane', kadal 'vilets', töbi 'nüri', tüün 'vaikne', hälbima 'eksima', koivama 'hulkuma', laapama 'lompama', luukama 'lompama', tempama 'esile kerkima', lailama 'õõtsudes liikuma' jne.

Vilde põhjaeestlasena eelistab põhjaeestilisi murdesõnu, kuid oma tööde kirjutamisel on ta kasutanud Wiedemanni sõnaraamatut ja toonud ka mujalt sõnu oma teostesse, eriti hilisematesse. Mitte palju vähem ei ole kohalikke murdesõnu kasutanud ka A. Kitzberg oma teostes. Seejuures on ta peamiselt piirdunud mulgi murdeala sõnadega. Näit. tema "Kauka Jumalas" leiduvad sõnad, nagu kiiam 'valu, kirg, kiim, hoog', kõnnus 'vilets, vaene inimene', jõõbitama 'vahtima', näägutama 'sõimama', lõrretama 'haiglane olema, mitte viina jooma' jne. Samuti leiame murdelise päritoluga sõnu ka tema teistes teostes, näiteks "Ühe "tuuletallaja" noorpõlve mälestustes" esineb sõnu, nagu rapantsed 'rabamise teel saadud vili, milles on terad ühes viljapeadega', rapantseleib, artsik 'võsa', kaltsad 'linased püksid', kõrtsik 'seelik', vammus 'teat. riietusese', nänn e. näin 'ema', külakakar 'külakost', ardu 'hoiuruum elumaja otsas' jne. On ju Kitzbergi kaudu üldtuttavaks saanud sellised sõnad, nagu kaugas, kaukaga hame, koldas jt.

Samuti kui Vilde ja Kitzberg on ka hilisemad kirjanikud tarvitanud murdesõnu oma teostes, nagu sellele oli eespool Tuglase, Ridala ja Hindi puhul vihjatud.

Kui jälgida meie sõnaraamatuid, siis võib kõikides suuremates sõnaraamatutes leida murdelise päritoluga sõnavara. Nii esineb rohkesti murdesõnu "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus" (1925-1937), leidub neid Muugi "Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus" ja ka praegu tarvitatavas "Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus" (1953). Viimasest olgu siin toodud murdesõnade näidetena selliseid sõnu, nagu peni 'koer', susi 'hunt', võhr 'rändrott', pedajas 'mänd', kõiv 'kask', remmelgas 'paju', kesv 'oder', läte 'allikas', perv 'kallas', veer 'äär', ahas 'kit-

sas', lige 'märg', verev 'punane', koolma 'surema', pelgama 'kartma' jt. Nagu selgub, on need põhiliselt lõuna-eesti sõnad, mis on kirjanduse ja ka kõnekeele kaudu samuti põhja-eesti keele alal tuttavaks saanud. Viimases "Õigekeelsuse sõnaraamatus" on toodud samuti rida üldisemalt tuttavaks saanud murdesõnu, näiteks ahav 'kevadine kõle tuul', ahke 'uhke, tugev', ahker 'hakkaja, kärmas', ahu 'kuiv, kõrge õhukese mullakihiga maa', aidu 'aedik', asima 'haarama, kahmama', askus 'nõidus', att /-u/ 'Hiiu naiste muistne peakate' jne.

Kirjakeeles tuttavaks saanud murdesõnad on pärit väga mitmetelt murdealadelt. Nii näiteks on saarte alalt saanud tuttavaks sõnad, nagu pigemini 'meelsamini, ennemini', tiidsalt e. tiidsasti 'kiiresti, ruttu', jäda 'peenar, jada', kiputama 'puudutama, liiguṭama', kipakas 'kergesti ümberminev /paat/', joodud 'ristsed, varrud', lahve /tuli, vesi/ 'lahtine, lausa' jne.

Kõige enam on aga meie kirjakeel rikastunud lõuna-eesti murrete sõnavara arvel. Sagedasti on rahvakeele kujunemise käigus lõuna-eesti sõnad juba nii üldiselt saanud kirjakeeles tuttavaks, et tänapäeval nende päritolu ei olegi kerge märkida, sest nad ei tundu enam murdesõnadena. Ainult vanemaid sõnaraamatuid ja eesti murrete esinemust jälgides võib nende puhul ütelda, et need on lõunaeestilise päritoluga.

Järgnevalt olgu toodud näiteid sellistest lõuna-eesti päritoluga sõnadest vastavalt sõnaliikidele. Osalt on need sõnad puhtlõunaeestilised, osalt aga sellised, mille põhiliseks esinemisalaks on Lõuna-Eesti, kuid mis mõnel määral võivad esineda ka mõnedes põhja-eesti murretes, näiteks idamurdes.

Sugulust märkivatest sõnadest on sellised hõim, mõrsja, veli, sõsar, sõtse 'isa õde', isikut märkivaist sõnadest ka näitsik, kabu 'neiu', tsura 'poiss', siss 'sõjajärgne riisuja'. Eelmistega seoses võib mainida ka perekondlikke sündmusi märkivaid sõnu, nagu peied 'matused' ja saajad 'pulmad'. Kehaosade nimetustest on lõunaeestilised kinner 'õnnal', nimme 'ristluude ja rindkere vaheline osa seljast', nääre, kõhr

'krõmpsluu', vats 'kõht', sarn 'põseluu', säsi 'pehme kude, näit. hambas'; haiguslikest nähtudest song, -a 'kehaõõnest sopistise kaudu väljunud elund', raig, om. raia 'kärn' jt.

Loomi tähistavatest sõnadest võib tuua lisaks penile ja ja soele (susi) selliseid sõnu, nagu elajas 'loom', pahr (om. pahru) 'kult', õhv, õhvake 'mullikas', voon, voonake 'tall', talleke', hatt, -a 'emane koer'; udras 'saarmas', kähr, -i 'mäger', majajas 'kobras', müger 'mutt', võhr 'rändrott', lahits 'kärp', lindudest märgitagu sirk (tsirk) 'lind', kikas 'kukk', sisask 'ööbik', haugas 'kanakull', haigur 'kalakurg', viu, kurvits, mõtus 'metsis', raag 'kirjurähn' jt. , kaladest iherus 'forell', vigiseja 'vingerjas', samuti sõnad, nagu siug 'uss', vagel 'ussike, tõuk', solge 'teat. sooleuss', püdal 'hobukaan', kari 'koi', ting, -u 'täimuna' jt. Samuti on rida loomade kehaosi märkivaid sõnu lõunaeestilised, näit. händ 'saba', hõõtsik 'pugu', mälv, -a 'linnu rinnaluu'.

Eespool oli mainitud rida lõunaeestilisi puunimesid (remmelgas, kõiv, pedajas). Taimede ja nende osade nimedest võiks eelmistele lisandada veel sõnu, nagu puhmas 'põõsas', pähn, -a 'pärn', uibu 'õunapuu', ubin 'õun', soetõlv 'hundinui', (vrd. ka tõlv 'nui, kurikas'), kõder 'kaun', sitikad 'mustsõstrad', hõrakad 'punased sõstrad', joovikad 'sinikad', säuk 'kobar'.

Rohkesti on mitmesuguste töö- ja tarberiistade, samuti toitude ja riietusesemete lõunaeestilisi nimetusi saanud kirjakeeleski tuttavaks. Nii võib märkida töö- ja majariistade nimetusi, nagu häll 'kätki, anum 'nõu', mõhk 'leivanõu', nurmik 'lännik', käsik 'kapp, kibu', liud 'suur vaagen', hank 'konks, haak', konk 'konks', kuuas 'kirvevars', kõblas 'kabli', väits 'nuga', vasar 'haamer', taosed 'rangid', purask 'peitel', pöör, -a 'käi', nikats e. niks 'pulk lõnga kerimiseks', kolgits 'lõuguti', piirits 'võrgukudumisnõel', pird 'peerg', roosk 'piits'. Riietusesemete lõunaeestilistest nimetustest märgitagu sõnu, nagu rõivas 'riie', hame 'särk', pallapool 'linane riie seelikuna või suurrätikuna', kaltsad 'linased püksid', karman 'tasku', puude 'vöö', kott, -a 'suss,

riidest tuhvel', kõrik 'valge villane ümbervõetav rätik'. Toite või toiduaineid märgivad sõnad soormad 'tangud', korp, -i teat. kohupiimasai', karask 'odraleib', pihkar 'piparkook', kohetis 'kerkiv tainas'. Eelmistega seoses märgitagu ka sõnu kabel (om. kabla) 'nöör', pakal (om. pakla) 'takk', valdas 'kaevuvinn', sälk, -u 'täke, sisseraie', sõõr, -i 'ring', libe 'seebi-leelis', mogel (om. mogla) 'seebisoop'.

Maastikuga on seoses sellised lõunaeestilised sõnad, nagu perv 'kallas', võreng 'hauakoht jões', läte 'allikas', nõlv, -a, mulk, -u 'auk', palu 'nõmm', rõõne 'triip, viir', samuti hõõlas 'rida, vao hari , hitse (om. hitsme) 'külvirida'. Märkida võib ka selliseid lõuna-eesti sõnu, nagu kabel 'surnuaed', hõllandus 'igatsus', palang 'põlemine', hõng, -u 'hingus, lõhn', karm, -u 'ving', toss, -u 'aur, suits', savu 'suits'; koomits 'väike onn', paht, -a 'laut, tall', mürk, -i 'teras', pess 'tael' jt.

Nimisõnade kõrval on ka rida lõunaeestilisi omadussõnu saanud kirjakeeles tuttavaks, näit. haabjas 'haavakoorekarva hall', hahk (om. haha) 'hall', hiir 'hiirekarvaline hall', hõõrik 'koonuse-, torukujuline ümmargune', kirev 'kirju', kura 'pahem, vasak', lige 'märg', lämmi 'soe', müre 'tilgastanud', nätske 'poolküpsenud', oige 'leige', püdel 'poolvedel', rõhke 'poolvalminud', südi 'agar', tine 'tuhm, kahvatu', vastne 'uus', verev 'punane', viril 'poolnutune, hädine'.

Küllaltki rohkesti on lõunaeestilisi verbe, mis sagedasti on tarvitusel paralleelselt põhjaeestiliste sõnadega, näiteks heidutama 'kohutama, hirmutama', heituma 'kohkuma', hõikama 'hüüdma', hüübima 'tarduma', läitma 'süütama', pagema (põgenema' (vrd. eritähendustes pagulane ja põgenik), salvama 'hammustama' jt. Üldtuntud on ka verbid ammutama, hirnatama, hõljuma, hõõritama, kaema, kaksama 'välja tõmbama, katki rebima', koolma, leelotama, mõskma, nakkama 'kirjakeelses tähenduses: külge hakkama (haiguse kohta)', näägutama 'sõimama, etteheiteid tegema', peesitama 'soojendama', pelgama, puretama 'rüvetama', tsuskama 'torkama', ukerdama 'kummargil midagi vaevaliselt tegema', veretama 'punetama', õgvendama 'sirgeks tegema', ängama

'pakkuma', ärgitama 'kavatsema, üritama' jt. Vähem on tuntud lõunaeestilised verbid, nagu hahetama 'hallina paistma, koidueelselt hämaraks muutuma', kõdritsema 'kõtradest vabastama', kängitsema 'jalatseid jalga panema', kõhvitsema 'end kratsima', sagama 'peeneks raiuma', võhritsema 'rahutult liikvel olema', turnama 'puristama (hobuse kohta)'.

Terve rida määr- ja kaassõnugi on lõunaeestilised, näit. õkva 'otse', valla 'lahti', veidi, tsipake 'vähe', toona 'enne', liuhka 'poolviltu', perra 'järele', manu 'juurde', man, mant jt.

Nagu eelmistest näidetest selgub, on lõunaeestiline sõnavara tunduvalt rikastanud kirjakeele sõnastikku. Seejuures on tähelepandav, et paiguti on seesugused sõnad kaotanud oma murdelise ilme ja muutunud täiesti kirjakeelseteks, näit. veidi, heidutama, anum jne., osa sellistest sõnadest on võetud tarvitusele oskussõnadena, kusjuures nende tähendus on täpsustunud või muutunud, näit. nakkama, song, kõhr, hagema jt., osa on aga säilitanud oma murdelise ilme ja neid tarvitatakse kirjakeeles erineva stiililise varjundiga, näit. pejoratiivselt, nagu sõnu peni, tsura, tsuskama, või ilukirjanduslikus stiilis, näit. haabjas, tine, veretama, palang jne.

Lõuna-eesti murded on rikastanud aga kirjakeelt mitte ainult sõnavaraliselt, vaid ka tuletusliidete poolest. Nii on ng-liite levikut soodustanud võrumurdelised laseng 'laskmine', palang jt., samuti on -hta- või -ta- momentaanide levikut soodustanud võrumurdelised hirnahtama, haugahtama, määgahtama, mis tänapäeva kirjakeeles on tarvitusel ta- sufiksilistena. Ka sklema- sufiksiliste verbide lähtekohaks on lõuna-eesti tegusõnad, nagu kallusklema 'vankuma, tuigerdama', meelisklema 'järele mõtlema, mõlgutama', paosklema 'paos elama', pilviskema jt.

Üldse on kõikidest eesti murretest põhja-eesti keskmurdele toetuvale kirjakeelele eriti viimasel sajandil avaldanud kõige suuremat mõju lõuna-eesti murded, nagu seda võib näha mitte ainult sõnavaras, vaid ka grammatilistes vormides. Tuletatagu sel puhul meelde selliseid lõuna-eesti taustaga vor-

me, nagu i- mitmust, lühemat mitmuse osastavat (mitte ainult tüüpides nagu nurki, kotte, vaid ka vormides nagu õnnelikel, kirjanike jt.), lühemat sisseütlevat (rappa, ninna), suhkrut, naabrit-tüüpi ainsuse osastavat, õnnetu-, väeti (mitte õnnetuma, väetima) kujulisi ainsuse omastavaid, vat- tunnuselist kaudset kõneviisi, kõnelda-(mitte kõneleda-)tüüpi da-infinitiive jt.

Loomulikult on eesti kirjakeele kujunemisel avaldanud mõju ka teised murded, kuid nende osatähtsus tänapäeva kirjakeele kujunemisel pole nii silmapaistev. Küllaltki olulist osa on eesti kirjakeele ajaloos etendanud ka kirde-eesti rannikumurre. Nii on meil olev kääne teataval määral tulnud tarvitusele rannikumurde kaudsel mõjul. Sõnavaraski on rannikumurde elemente, kuid need on mõnevõrra vähem silmatorkavad kui lõunaeestilised jooned. Pealegi on küsimus eesti murrete mõjust kirjakeele kujunemisele veel suurel määral läbi töötamata, mistõttu käesolevas ülevaates antud materjalid on esialgsed ega lahenda küsimust ammendavalt.

x x
x

Keeleliste nähtuste murdelise esinemuse näitena on käesolevale tööle lisandatud murdekaardid pea- pää ja jalas - jalgas kohta.

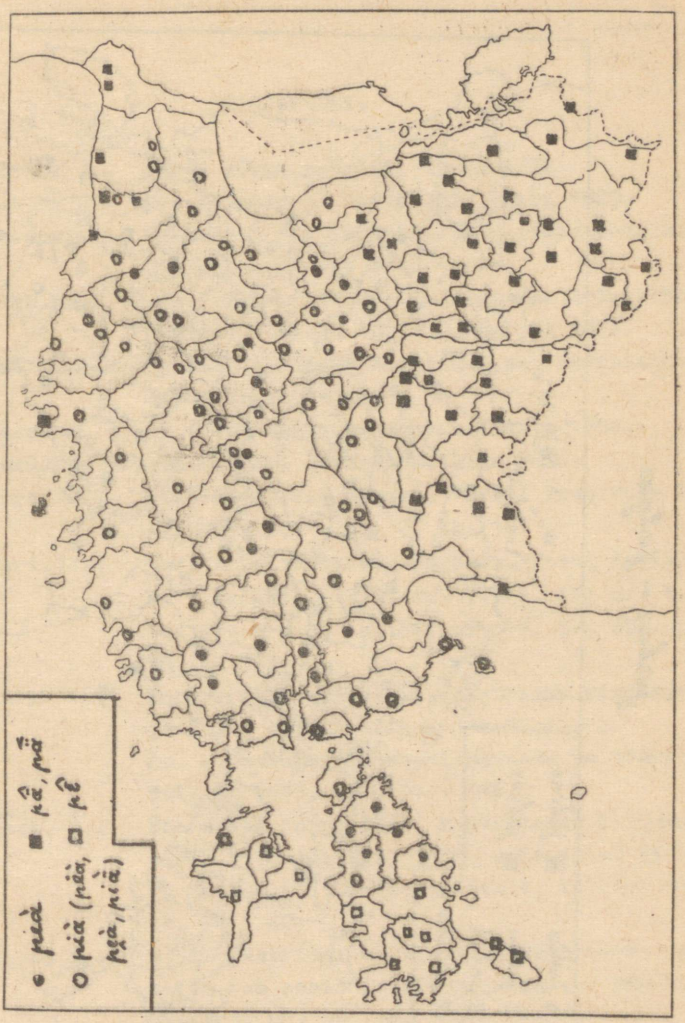
pɨɨ̀ ~ pɨ̈ɨ̈
pɨɨ̀
pɨɨ̀ (pɨ̀ɨ̀, pɨ̀ɛ̀, pɨ̀ɛ̀)
pɨ̂ɨ̂, pɨ̈ɨ̈
pɨ̂ɨ̂

jalas ~ jalgas

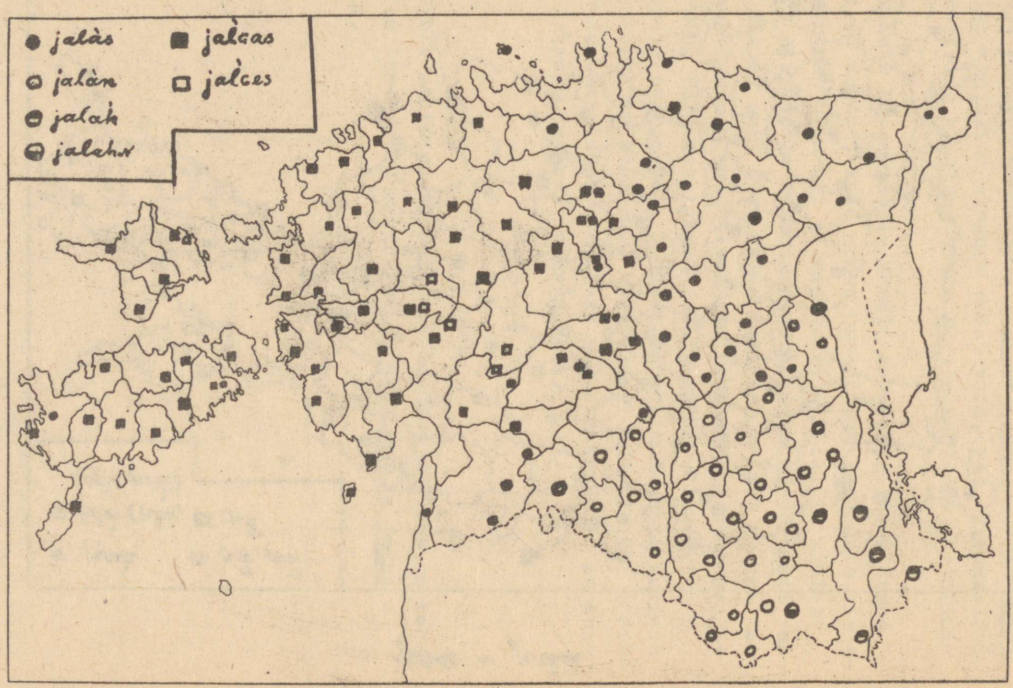

KIRJANDUST.

1. Aavik, J., Mõned keele reeglid, Tartu 1912.

Aavik, J., Rahvamurded ja kirjakeel, Tartu 1920.

Ahrens, E., Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes, Reval 1843.

Faehlmann, F. A., Ueber die Declination der estnischen Nomina, - Verh. GEG I,3, Dorpat 1844.

Helle, A.Thor, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732.

Hermann, K.A., Eesti keele grammatik, Tartu 1884.

Hornung, J., Grammatica Esthonica, Riga 1693.

Hurt, J., Lisalehe keele pärast, "Eesti Postimehe lisaleht", 1871, nr. 2, lk. 12.

Hurt, J., Veel Lisalehe keele pärast, "Eesti Postimehe lisaleht", 1871, nr. 7, lk. 42; nr. 8, lk. 49; nr. 9, lk. 54; nr. 11, lk. 65; nr. 13, lk. 77.

Kask, A., Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. - Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus, Tallinn 1953, lk. 154 - 186.

Kask, A., Mõningaid jooni eesti rahvuskeele kujunemisest. - Teaduslikud tööd, pühendatud Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn 1952, lk. 26 - 40.

Kask, A., S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias, - TRÜ Toimetised, nr. 38, lk. 181 - 191.

Koit, E., Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses, "Eesti Keel", 1939, lk. 49-58.

Masing, O. W., Ehstnische Originalblätter für Deutsche, Dorpat 1816.

Masing, O. W., Kirja asjust. "Marahwa Näddala-Leht", 1822, nr. 48, 29. XI, lk. 381; nr. 49, 6. XII, lk. 383.

/Moritz, L.W./, Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dörptschen, Beiträge IV, 1815.

Mägiste, J., Vanim eestikeelne trükiteos aastast 1535, "Eesti Kirjandus", 1930, lk. 484 -490.

Reiman, W., Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600 - 1606. Verh. GEG XV, Dorpat 1891.

Reiman, W., Bengt Gottfried Forselius, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III, Tartu 1895, lk. 7 - 52.

Rosenplänter, H., Die allgemeine Schriftsprache und der dorpatsche Dialekt, - Beiträge XIV, 1821.

Rosenplänter, H., Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache, - Beiträge III, 1814, lk. 57.

Rosenplänter, H., Ueber die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniss der ehstnischen Sprache zu verschaffen, - Beiträge II, 1813, lk. 12.

Saareste, A., Piibli keel ja rahvakeel, "Eesti Keel", 1939, lk. 174 - 226 (ilmunud ka eraldi väljaandena).

Saareste, A., Wanradt-Koelli katekismuse keelest, - "Eesti Keel", 1930, lk. 73 - 96.

Saareste, A. ja Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524 - 1739. Tartu 1925-31.

Stahl, H., Anführung zu der Esthnischen Sprach, Revall 1637.

Steingrüber, W.F., Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlasst durch M. Heinrich Stahls Schriften, Dorpat 1827.

Veske, M., Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879.

Veski, J. V., Eesti kirjakeele reeglid, Tallinn 1912.

Veski, J. V., Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Teaduslik sessioon 23 - 29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste osakonna istungid, Tartu 1948, lk. 135 - 149.

Weiss, H. ja Johansen, P., 400-aastane eesti raamat. Wanradt-Koelli katekismus 1535, Tallinn 1935.

SISUKORD.

1. Sissejuhatavat 3
2. Wanradt-Koelli katekismuse murdelisest taustast . . 5
3. Georg Mülleri jutluste keelest 7
4. Heinrich Stahli ja tema järglaste keeletarvitusest . 8
5. XVII sajandi lõpu autoritе B. G. Forseliuse ja J. Hornungi keeletarvitusest. 12
6. Läänepoolsete murrakute erijoonte sissetung eesti kirjakeelde XVIII sajandi algul 14
7. Anton Thor Helle kirjakeele arendajana ja selle murdelise tausta fikseerijana 15
8. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirjakeele murdelisest taustast 20
9. Katsed XIX sajandi algupoolel eesti kirjakeele murdelist alust fikseerida 24
10. O. W. Masing ja eesti kirjakeele murdelise baasi küsimused 30
11. XIX sajandi 1. poole autoritе keele murdelisest taustast 36
12. Põhja-eesti keskmurde mõju suurenemine F. R. Faehlmanni ja E. Ahrensi keelelise tegevuse mõjul 43
13. Eesti rahvuskeele kujunemine põhja-eesti keskmurde baasil ja F. R. Kreutzwaldi osa selles . . . . . .
14. J. V. Jannseni ja L. Koidula keeletarvitusest . . . 55
15. Idamurde autoritе C. R. Jakobsoni ja J. Pärna keeletarvitusest 59
16. Jakob Hurt ja Eesti Kirjameeste Selts kirjakeele baasi küsimusi lahendamas 64
17. M. Veske seisukohad kirjakeele murdelise baasi küsimuses 69
18. Kirjakeele ühtlustamise katsed ja K. A. Hermanni keeleline tegevus. 74

19. J. Kurriku ettepanekud ja 1886. a. keelelised vaidlused 85
20. Eesti kirjakeele murdelisest taustast sajandi vahetusel (Ed. Vilde, A. Kitzberg jt.) 92
21. Keeleuuendus ja kirjakeele murdeline taust 102
22. Normeeritud kirjakeele kujunemine ja murdeliste joonte võitlus elu õiguse eest 109
23. Tänapäeva eesti kirjakeele murdeline taust ja selle avaldumine õigekeelsus-sõnaraamatuis 119
24. Eesti kirjakeele sõnavara murdelisest taustast . . .124
25. Kirjandust 135

Hind 17 kop.

A
24315

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 01040639 7